

Spéder Zsolt

Az európai családformák változatossága

Párkapcsolatok, szülői és gyermeki szerepek az európai országokban az ezredfordulón

az európai társadalmak demográfiai folyamatainak sokszínűsége, a konvergencia, a párhuzamos és divergens folyamatok együttes jelenléte, a demográfiai magatartás folytonos változása szinte lehetetlenné teszi minden olyan kísérletet, amely átfogó képet akar adni a családszerkezet átalakulásáról, amely ki akarja tapintani az e mögött meghúzódó erőket.¹ Mindehhez ugyanis pontos ismeretekkel kellene rendelkezünk a párkapcsolatok létrejöttéről és megszűnéséről, a gyermekvállalásról és a gyermeki szerepek mibenlétéről, ezek időzítéséről az egyéni életútban és az egyes életpályatípusok gyakorisági eloszlásáról, rétegekötődéséről. Sőt, ha az is érdekel minket, hogy mennyiben azonos az ugyanolyan családszerkezetben (például egy két gyermeket nevelő házaspárban) élők helyzete, akkor ismernünk kellene a háztartás tagjainak gazdasági aktivitási státusát (például Kuijsten 1996, Saraceno et al. 2004), a háztartáson belüli munkamegosztást, a családok által igénybe vehető pénzügyi és természetbeni jóléti szolgáltatásokat, a családok anyagi helyzetét.

A számos, gyakran alig leküzdhető akadály ellenére az összehasonlító vizsgálatok azt keresik, hogy a megfigyelt társadalmakban mi a közös és mi az eltérő, és mely tényezők magyarázzák, magyarázhatják a hasonlósá-

¹ Tanulmányunk a Nemzetközi Népesedési Társaság (IUSSP) 25. konferenciájára az Európai Népesedési Nap (Tours, 2005. július 26.) vitájára készült. Cikkünk az eredeti tanulmány átdolgozott változata. A kutatást az OTKA (T 049066) támogatta. Köszönettel tartozom S. Molnár Editnek, aki tanácsaival segítette munkámat, és akinek az idősekkel foglalkozó elemzésére támaszkodtam, valamint Várnainé Anek Ágnesnek, aki a tanulmányban használt adatok elemzésekor volt segítségemre, továbbá a KSH Népeségtudományi Kutatóintézetben rendezett szakmai vita résztvevőinek, akiknek a szempontjai hozzájárultak a tanulmány végső változatának kialakításához.

gokat és a különbségeket. Minthogy a demográfia univerzális jelenségekkel foglalkozik, és kiváló, összehasonlításra igencsak alkalmas adatokat halmozott fel, ezért számtalan komparatív elemzés áll rendelkezésünkre.² Reménytelen vállalkozás ezeket teljes körűen áttekinteni, leltárszerűen számot adni az egymást erősítő, az egymásnak ellentmondó és az egymást kiegészítő, illetve az egymást nem érintő kutatási kérdésekről és eredményekről. Pedig az európai családszerkezettel foglalkozva magunkra kell vállalnia ezt a feladatot, különösen akkor, ha nem rendelkezünk olyan friss, új kutatási kérdéseket és/vagy módszertant megalapozó adatrendszerrel, amely új eredmények bemutatását tenné lehetővé.

A szakirodalom feldolgozása, a tematika pontos körülhatárolása során folyamatosan szelektálnunk kellett a kutatási kérdések között, mérlegelve, hogy mely kutatási eredményeket milyen terjedelemben mutassunk be, mely probléma tárgyalásához rendelkezünk összehasonlító adatokkal és eredményekkel, hol van esély néhány új összefüggés felmutatására, egy-egy új kutatási kérdés felvetésére. És bár törekedni kell rá, de egy ilyen vállalkozás soha nem lehet sem átfogó, sem kiegyensúlyozott.

Bármennyire is hangsúlyozzuk a szelekció kényszerűségét és az ebből fakadó egyenlenségeket, az alapkérdés felvetése elől semmiképpen sem térhetünk ki. Ez pedig úgy hangzik, hogy *mennyiben vágnak egybe, illetve különböznek az európai társadalmak demográfiai jellemzői? A tendenciákat illetően pedig konvergencia vagy divergencia jellemzi-e inkább őket?* Szűkebb témánkhoz igazodva: vajon a családszerkezetet tekintve az európai társadalmak egy meghatározott európai modell irányába mutatnak, vagy inkább a különbségek fennmaradásának, esetleg növekedésének vagyunk (és leszünk) tanúi? Másképpen: vajon Európa egészében ugyanazok az erők motiválják-e a családszerkezeti változásokat, vagy esetleg vannak olyan, országcsoportokhoz kötődő tényezők, amelyek eltérő modelleket hoznak létre? Ha csak vázlatosan is, de egy Európáról szóló munka bevezetőjében érinteni kell ezt a kérdést.³

² A mi tárgykörünkből néhány példa, a teljesség igénye nélkül: Andersson 2004, Billari–Wilson 2001, Billari et al. 2001, Coleman 2004, Corijn–Kijzing (szerk.) 2001, Fahey–Spéder 2004, Heuveline–Timberlake 2003, Heuveline et al. 2003, Kiernan 2002a, 2002b; Kohler et al. 2002, Lesthaeghe–Moors 2000, Lesthaeghe–Surkyn 2004, Liefbroer et al. 1996, Macura et al. 2000, Mills 2004, Monnier–Rychtarikova 1992, NiBhrolchain 1993, Philpov–Dorbritz 2004, Pinelli et al. 2002, Tomka 2000.

³ A második demográfiai átmenetről szóló vita egyik központi kérdése, hogy az európai országok a családformálódást tekintve mennyiben követik a skandináv modellt. E tekintetben a legutóbbi megszólalások: Bernhard 2004, Coleman 2004, Lesthaeghe–Surkyn 2004, Micheli 2004, van de Kaa 2004. De például Billari és Wilson is rövid, jó áttekintést ad a kérdésről, a felnőtté válás problémájára fókuszálva (Billari–Wilson 2001). Tomka a magyarországi fejlődést vizsgálja az európai tendenciák vonatkozásában (Tomka 2000).

Az európai demográfiai folyamatok értelmezésében leginkább elterjedt elméleti keret a „*második demográfiai átmenet*” (SDT) koncepciója,⁴ amelynek lényeges alkotóeleme a családszerkezet átalakulása. Erősen egyszerűsítő megfogalmazásban a gondolatmenet úgy foglalható össze, hogy Európában nagyon hasonló erők hatnak (értékváltozások, társadalom- és gazdaságszerkezeti változások, intézményi átalakulások), továbbá a változások motorjának az általános értékváltozások tekintendők, s ezért a *konvergencia erősödésére* kell számítanunk.⁵ Természetesen minden más olyan koncepció, amely a globalizáció erősödését, a *társadalmak interdependenciájának* erősödését feltételezi, első megközelítésben szintén a homogenizálódás, a konvergencia irányába mutat (Hofmeister et. al. 2003). Ilyennek számít a volt szocialista országok demográfiai folyamataiban zajló változások megértésére – az SDT-vel szemben – alternatív magyarázatot kínáló „*krízishipotézis*” is (Macura et al. 2000), amely a gazdasági recesszió, a munkanélküliség meghatározó szerepét hangsúlyozva szintén a folyamatok azonosságát tételezi, legalábbis az adott térségre.

Akik a *különbségek fennmaradását* várják, azok az *útfüggőség* („path dependency”) fejlődési elméletére alapoznak (Zapf 1996), és az intézményrendszer strukturális elemeinek („jóléti rezsimek”) feltételezhető konzerválódását emelik ki, továbbá a kulturális örökség hosszan ható befolyására mutatnak rá (Reher 1998). Mayer e kérdéssel általánosan és explicit módon foglalkozva megállapítja, hogy a globális és univerzális erőkből (piac, média stb.) érkező ösztönző és ellenőztönző hatásokat a jóléti intézményrendszer közvetíti, illetve a jóléti intézményrendszer strukturálja azokat az erőforrásokat, amelyek alapján az egyes országok az univerzális kihívásokra országcsoport-specifikus válaszokat adnak (Mayer 2001). Billari pedig azt emeli ki, hogy az egyes jóléti rezsimek különbségeire vezethető vissza, hogy a különböző háttértényezők (iskolai végzettség, foglalkozás) az egyes országokban eltérő módon befolyásolják a demográfiai magatartást (Billari 2005).

Végül említsük meg röviden az *individualizálódás* újabb és újabb hullámairól szóló elképzeléseket és vitákat (Beck 1986, Beck–Beck-Gernsheim 1990, Friedrich 1998), amelyek elemei az SDT-koncepci-

⁴ A közelítés részletes bemutatásától itt eltekintek. A téma magyar nyelvű irodalmához lásd Dányi 2001, Meleg–Öri 2003, Spéder 2004b.

⁵ Van de Kaa 1987, Lesthaeghe 1996, Lesthaeghe–Surkyn 2004. – Igazságtalanul jár-nánk el, ha nem jegyeznénk meg, hogy Lesthaeghe és Moors a „háztartás-formák” területén Európában a „destandardizációt” és „növekvő különbségeket” állapított meg (Lesthaeghe–Moors 2000, 153).

óknak is részét képezik. Az individualizálódás jelensége a különbségek fennmaradását tételezők érvelésében is jelentős szerepet játszik (Kuijsten 1996), ám egyben új szempont felvetéséhez is alapot szolgáltat. Az elképzelések szerint a szorosan vett gazdasági kényszerek folyamatos lazulásának, a közösségi kontrollmechanizmusok gyengülésének következtében lebomlanak az osztályhatárok és az ezekhez köthető előírások, ami az individualizálódás újabb hullámaint generálja. Ez végül a korábban uralkodó párkapcsolati életformák feladását teszi lehetővé, illetve abban nyilvánul meg. Kérdés azonban, hogy létrejön-e stabil, új reprodukív modell, kiválasztódik-e a családformálódás új domináns rendje. Az individualizálódás kutatói nem adnak egyértelmű választ, jöllehet az általuk kidolgozott „megszerkesztett/összekorbácsolt életút” („Bastelbiographie”) kategóriája azt sugallja, hogy nincsen, nem lesz uralkodó minta. Az értékek inhomogenitását feltételezők (Hakim 2003) elképzelése szerint viszont egy adott társadalomban többféle gyakorlat is létrejöhet. Mayer koncepciójából az következik, hogy a különböző jóléti rezsimekhez adekvát életpályamodellek kapcsolódnak. Kuijsten szerint a különbségek mint az eltérő strukturális körülmények, mint a családi élet eltérő modelljeinek indikátorai értelmezhetők (Kuijsten 1996, 138.). Billari és Wilson elképzelése szerint a felnőtté válást (a „családi fészek elhagyását”) illetően a skandináv államokban már talán kiformalódott az életút új mintázata, de azokban az országokban, ahol az inhomogenitás számottevő, semmiképpen nem beszélhetünk egységes modellről. Végül vajon egyet kell-e értenünk Fürstenberggel, aki a család jövőjéről írva azt mondja, „...a házasságot érintő változások részben a gazdasági kényszerek eredményének tekinthetők, de talán szerepet játszik az is, hogy a nőknek és a férfiaknak a nemi szerepeket illető elvárásai változnak” (Fürstenberg 2003, 348.), amely szerint nem zárható ki az egyes országokon belüli különbségek tartós fennmaradása?

E dolgozatban természetesen nem vállalkozhatunk arra, hogy a konvergencia/divergencia kérdésre koncentráljunk, hiszen ehhez sem megfelelő idősoros adatokkal nem rendelkezünk, sem bátorságunk nincsen ahhoz, hogy a vitában állást foglaljunk. De mindenképpen jelezni kellett, hogy ezt a dilemmát folyamatosan szem előtt tartottuk, amikor az európai társadalmak demográfiai magatartását egy-egy vonatkozásban, az ezredforduló időszakára koncentrálna összehasonlítottuk. Kerestük azt, hogy a család szerkezetét jellemző egy-egy alkotóelem mennyire terjedt el általánosan, illetve mennyire korlátozódik csak egy-egy országcsoporthoz. Az országcsoporthoz bemutatása során különösen fontos volt számunkra, hogy mi jellemzi a volt szocialista országokat. Ezek párkapcsolati modellje közvetlenül 1990 előtt igen hasonló volt (Monnier-Rychtarikova 1992, NiBhrolchain 1993). Ugyanakkor a

társadalmi átalakulást követően igen radikális demográfiai változások mentek végbe. Kérdés, hogy a jelenben, a családszerkezetet illetően homogén országcsoporthoz tartoznak-e?

A homogenitás/inhomogenitás szempontjai nemcsak az országok közötti, de az egyes országokon belüli összehasonlítás során is lényegesek: tapasztalható-e társadalmi különbségek a családszerkezetet meghatározó demográfiai magatartásban? A családszerkezet számtalan területen érintkezik a társadalomszerkezettel (az iskolai végzettség, regionális helyzet, vallásosság), a munkapiaccal (a munkapiac rugalmassága, családi munkavállalási profilok) a jóléti rezsimekkel (oktatás, készpénzes és természetbeni családi programok) – amelyekkel szintén nem foglalkozunk részletesen. Ugyanakkor az utolsó szerkezeti egységben (a „Van-e kapcsolat a családszerkezet és a jólét között?” című fejezetben) jelezzük majd, hogy az egyes családtípusokat országok szerint eltérő anyagi jóléti státusz (szegénység-helyzet) jellemzi, ami az említett társadalomszerkezeti és intézményi jellemzők egyfajta „outputjának” tekinthető.

A családszerkezetben mutatkozó azonosságokat és eltéréseket, ahogy már jeleztük, szelektíven mutatjuk be. Kiemeltünk egy-egy korcsoportot (családalapító fiatalok, idősek), és rájuk vonatkoztatva tekintjük át a párkapcsolatok egy-egy lényeges összetevőjét. Továbbá a családi szerepek közül kiválasztottuk a gyermekként, illetve szülőként szerzett tapasztalatok egy-egy aspektusát (egyszülős vagy kétszülős családban nevelkedni, meddig élünk együtt gyermekeinkkel). Végül néhány összefüggés erejéig tárgyalni fogjuk a demográfiai folyamatok és a jólét kapcsolatát is.

A demográfia más társadalomtudományokhoz képest eddig előnyös helyzetben volt az országok közötti összehasonlítás terén, hiszen használhatta a népmozgalmi statisztika (és tízévenként a népszámlálások) pontos és teljes körű adatait. Mára ez az előny, különösen a partnerkapcsolatokat és az együttélés módját illetően, elveszőben van, és nem véletlen, hogy a családi és termékenységi vizsgálatok (FFS) sikere után ma a *Nemzedékek és társadalmi nem program* (GGP) célozza meg többek között a párkapcsolatok dinamikájának, strukturális körülményeinek leírását és feltárását. Tanulmányunkban még nem hasznosíthattuk ezeket az új adatokat. Áttekintésünkben erőteljesen támaszkodunk a mások által elvégzett összehasonlítások eredményeire, ám felhasználunk olyan adatforrásokat is (európai népszámlálások, EB és CC Barometer) amelyeket eddig ritkábban használtak a kérdés tárgyalása során, és nem fognak hiányozni a népmozgalmi adatokra való utalásaink sem.⁶

⁶ A használt adatokról lásd a „Melléklet”-et.

A párkapcsolatok formálódása és felbomlása

Az elmúlt évtizedekben a demográfiai magatartás szinte minden összetevője radikálisan átalakult, de a legmélyrehatóbb változások a párkapcsolat-alapítás területén következtek be. A házasság (majdnem) egyeduralmát, „aranykorát” követően megjelent a „szingliség” mint választott életforma, az önállóság és partnerség új egyensúlyát kereső „látogató párkapcsolat” (LAT=living apart together), ám az igazi fordulatot a próbaházassággként is működő és a házassággal szemben alternatívát is kínáló élettársi kapcsolat elterjedése jelentette. Ma úgy tűnik, hogy mind az intenciók (ideális életforma), mind pedig a gyakorlat szintjén az élettársi kapcsolat és a házasság közötti arányeltolódások és jelentésváltozások a leglényegesebbek.

Élettársi kapcsolat és házasság

„Ideális életformá”-nak a fiatal (20–34 éves) nők döntő többsége (75–90%) a házasságot tekinti. Az élettársi kapcsolat a többség szemében a házassághoz vezető út egyik szakasza. A vizsgált európai országok között abban mutatkozik lényeges különbség, hogy milyen arányban tekintik az élettársi kapcsolatot a házassághoz vezető út elengedhetetlen részének: Lengyelországban, Olaszországban és Szlovéniában kevesebben, Németországban és Hollandiában pedig nagyon sokan. Nem elhanyagolható azonban azok számaránya sem, akik az élettársi kapcsolatot tekintik ideálisnak: Németországban a nők egyötöde (17,7%), Hollandiában és Észtországban egytizede, a többi országban ennél kevesebb. Tudjuk persze, hogy a kívánságok és a mindennapi gyakorlat között milyen szakadék tátong, de ha az értékek/ideák növekvő szerepével számolunk, nem tekinthetjük érdektelennek azok vizsgálatát (1. táblázat).

A párkapcsolat-formálódás tendenciáinak feltárására az éves rendszerességgel rendelkezésre álló népmozgalmi statisztikát csak részlegesen használhatjuk. Ezek (például a nyers házasságkötési arányszám, a nők teljes első házasságkötési arányszáma) ugyan egyértelműen jelzik a házasságkötési hajlandóság visszaesését és az első házasságkötés későbbre halasztását, de pontos képet a párkapcsolatok alakulásáról nem adnak.⁷ Nem tudják kiszűrni a halasztásból adódó torzítást (Philpov–Dorbritz 2004, 77.), és nem adnak információt az élettársi kapcsolatok elterjedt-

⁷ Vö. Billari 2005, Lesthaeghe–Moors 2000. Lévén az olyan alapvető népmozgalmi adatok, mint a nyers házassági arány, a teljes házassági arányszám, a nő átlagos életkora az első házasság megkötésekor, a teljes válási arányszám, a házasságon kívüli

ségéről, tartamáról és tartósságáról. Éppen ezért olyan adatgyűjtésekre vagyunk utalva – például népszámlálások, a háztartásszerkezetet tartalmazó surveyek –, amelyek alapján képet kaphatunk a fiatalok párkapcsolatairól, családjuk szerkezetéről.

1. táblázat. Az ideális életformák megoszlása néhány európai országban, 20–34 éves nők (2001–2003)

Ország	Szingli	LAT	Élettársi kapcsolat	Élettársi kapcsolat, majd házasság	Házasság	Egyéb
Csehország	5,8	4,5	7,3	40,3	40,9	1,2
Észtország	0,0	6,0	10,2	47,2	36,6	0,0
Finnország	3,3	4,0	6,8	42,6	40,8	2,5
Hollandia	0,4	7,1	10,0	70,0	9,6	2,9
Lengyelország	2,9	1,2	2,2	14,3	77,6	1,8
Németország	11,3	8,7	17,7	50,3	9,2	2,8
Olaszország	0,8	2,4	5,0	32,8	58,9	0,1
Szlovénia	5,8	4,1	6,6	23,9	57,2	2,4

Forrás: Saját számítás, PPA II.

Európában a 25–34 éves nők durván kétharmada él párkapcsolatban, és rájuk vonatkoztatva vizsgálható meg az élettársi kapcsolat és a házasság aránya (2. táblázat). Országoként tapasztalható némi különbség, de összességében inkább a hasonlóság jellemző: 2000-ben a vizsgált 27 európai ország közül 16-ban a nők 60–70 százaléka élt párkapcsolatban; hat országban (Ciprus, Málta, Románia, Litvánia, Hollandia, Magyarország) ennél valamivel többen, négy országban (Szlovénia, Írország, Olaszország és Lettország) pedig valamivel kevesebben (M1. táblázat).⁸

A párkapcsolatokon belül élettársi kapcsolatban élők aránya viszont a megfigyelt európai országokban igen erősen szóródik: néhányban az összes párkapcsolat egyhuzadát sem éri el, legalacsonyabb az arányszám Szlovákiában (3%) és Lengyelországban (4%);⁹ négy másikban

születések stb. széles körben ismertek, ezért ezeket nem közöljük. Az adatok és értelmezésük éves rendszerességgel megtalálhatók a *Recent Demographic Trends in Europe* című European Council-kiadványban. A magyar trendekről a *Demográfiai évkönyv* ad részletes bemutatást. Ugyanakkor a vonatkozó helyeken gyakorta hivatkozunk majd ezekre a trendekre.

⁸ Egyes fontos, ám a kifejtésben csak érintett táblázatokat a „Melléklet”-ben szerepeltetjük, és M jelzettel láttuk el.

⁹ Cipruson és Máltán ennél is alacsonyabbak az arányszámok, ám ezen kis népességű, újonnan csatlakozott országoknál az CC Barometerben nagyon alacsony az elemszám.

viszont 40 százalék vagy a fölötti a hányaduk. A várakozásoknak megfelelően az észak-európai országokban és Franciaországban a legmagasabb az élettársi kapcsolatok elterjedtsége. A nagy variancia ellenére az is megállapítható, hogy minden általunk vizsgált európai országban nagyobb a házasságban, mint az élettársi kapcsolatban élők aránya.¹⁰ Érdeemes a volt szocialista országokat közelebbről megvizsgálni. Nem alkotnak homogén tömböt: jóllehet európai összehasonlításban jellemzően inkább *alacsony* az élettársi kapcsolat elterjedtsége, Észtország (34,5%) egyértelműen a magas arányt felmutató országok közé tartozik, Szlovénia (21,1%) és Magyarország (16,7%) pedig inkább a közepes értékkel rendelkezők közé sorolható.¹¹

Okkal állapította meg Toulemon Franciaországot, illetve Kiernan több nyugat-európai országot vizsgálva, hogy az élettársi kapcsolat végérvényesen a párkapcsolatok mérvadó elemévé vált: „cohabitation is here to stay” (Toulemon 1997, Kiernan 2002c). Az élettársi kapcsolat esélyét és hosszát, a házasságot megelőző párkapcsolati forma házasságba fordulását és az élettársi kapcsolaton belüli gyermekvállalás kockázatát szem előtt tartva. Heuveline és Timberlake nemrégiben hat ideáltípust alakított ki (Heuveline–Timberlake, 2004). Ezek: *a)* marginális; *b)* a házasságkötés előszobája; *c)* a házassági folyamat eleme; *d)* a szingliség alternatívája; *e)* a házasság alternatívája; *f)* a házasságtól megkülönböztethetetlen (i. m. 1219.). Az elemzésbe bevont 14 európai ország, illetve az Egyesült Államok és Új-Zéland többé-kevésbé besorolható volt egyik vagy másik típusba. Megjegyezzük, hogy az európai országok más-más kategóriába kerültek, vagyis a vizsgálat idején ezekben más és más volt az élettársi kapcsolat szerepe. A szerzőpáros által kialakított típusok ugyan fel foghatók egy terjedési folyamat egymás utáni fázisainak is, de magunk nem tartjuk elképzelhetetlennek azt sem, hogy az élettársi kapcsolatnak mint párkapcsolati formának az egyes országokban és esetleg az egyes emberek életében is eltérő lesz majd a szerepe. Ha az előbbi hipotézist teszteljük, akkor az a kérdés, hogy milyen erők ösztönzik és korlátozzák az egyik típusból a másikba való átmenetet, ha az utóbbit, akkor azt kell feltárni, hogy milyen intézményi (ellátási és jogi) és értékrendbeli változások alakítják a két együttélési forma relációját.¹²

¹⁰ Svédországban a házások aránya bizonyosan alacsonyabb lenne az élettársi kapcsolatban élőkénél.

¹¹ Megjegyzendő, hogy a kismintás (survey típusú) adatfelvételek alapján Csehországban is magasabb arányokat találunk (vö. Rabusic 2001). E tanulmányban azonban nincsen hely a különböző adatforrások (adatfelvételi eljárások) következtében mutatózó eltérő arányok értékelésére.

¹² Minthogy a szerzők az FFS-adatokat elemzik, ezért típusalkotásuk főképpen a nyolcvanas éveknek, illetve a kilencvenes évek legelejének jellemzőit ragadja meg.

2. táblázat. A házasságban és az élettársi kapcsolatban élők aránya az összes megfelelő korú nő/férfi százalékában, és az élettársi kapcsolatban élők aránya az összes párkapcsolaton belül, 25–34 évesek (2000–2002)

Ország	Nők			Férfiak		
	Házasságban	Élettársi kapcsolatban	Élettársi kapcsolat az összes párkapcsolatban	Házasságban	Élettársi kapcsolatban	Élettársi kapcsolat az összes párkapcsolatban
Ausztria*	45,8	20,1	30,5	–	–	–
Belgium*	45,6	18,3	28,6	–	–	–
Csehország	57,7	4,4	7,2	43,8	4,3	8,9
Dánia	39,9	30,3	43,1	28,6	30,5	51,6
Egyesült Királyság	41,9	20,3	32,6	33,7	22,1	39,6
Észtország	40,3	21,2	34,5	34,6	23,5	40,4
Finnország	40,4	26,7	39,8	30,4	27,1	47,2
Franciaország*	37,8	28,3	42,8	–	–	–
Görögország	56,7	3,3	5,5	34,0	3,2	8,5
Hollandia	48,0	24,5	33,8	33,9	25,4	42,8
Írország*	50,5	12,5	19,8	–	–	–
Lengyelország	60,2	2,1	3,4	49,1	2,0	3,9
Lettország	40,6	4,3	9,6	24,5	5,4	17,9
Liechtenstein	51,0	9,5	15,6	38,6	9,3	19,4
Litvánia	61,0	5,7	8,6	55,6	6,0	9,8
Luxemburg*	51,1	18,1	26,2	–	–	–
Magyarország	56,9	11,5	16,8	44,5	11,7	20,8
Németország	52,8	15,2	22,4	37,9	15,4	28,9
Norvégia	38,2	27,2	41,5	26,4	24,7	48,4
Olaszország	49,8	4,2	7,8	32,8	3,4	9,4
Portugália	61,0	7,4	10,8	50,8	6,8	11,8
Románia	68,6	7,1	9,4	57,0	7,8	12,0
Szlovákia	60,3	2,0	3,3	47,9	1,8	3,7
Szlovénia	45,3	12,1	21,1	28,7	9,7	25,1

Forrás: Saját számítás, Eurostat népszámlálási adatok; *EB és CC Barometer 2000–2002, csak nőkre.

Az egyes országok ma vélhetően nem ugyanabba az ideáltípusba sorolhatók, hiszen az elmúlt időszakban az élettársi kapcsolatok terjedése nem állt meg. Egyértelműen erre utal a házasságon kívüli születések

számának növekedése is, ami különösen erőteljes, az átlagost meghaladó volt az egykori szocialista országokban. Persze nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a jelenség mögött az „egyszülős gyermekvállalás” (egyszülős család) térnyerése is állhat.

Az összehasonlítás nemcsak országok, de társadalmi csoportok szerint is indokolt. Noha gyakran alig találunk megkülönböztető jegyeket az élettársi kapcsolatban, illetve házasságban együtt élők között, egyes elemzések azonosítani tudták az élettársi kapcsolatot előnyben részesítő csoportokat (Kieman 2002b, Carlson–Klinger 1987, Spéder 2005, Villeneuve-Gokalp 1991). Az etnicitás, a vallásosság és a legmagasabb iskolai végzettség gyakran szerepel mint lehetséges differenciáló tényező. S ha hatásuk nem is mindig átütő, indifferensnek sem tekinthető!

Az élettársi kapcsolatok terjedését illetően két versenyző hipotézis alakult ki. Az egyik szerint a „felsőfokú végzettségűektől induló divat”-ról, a másik szerint a „munkásosztálybeli életformá”-ról van szó.¹³ Az elemzéseket követően az a kép alakult ki bennünk, hogy nem szorítkozhatunk a „második demográfiai átmenet” elméletébe leginkább beleillő tézisre, arra, hogy az élettársi kapcsolatok – egyfajta új, divatos párkapcsolati formaként – a társadalmi struktúrában „fentről lefelé” terjedtek. Két összefüggés érdemel itt külön figyelmet. Az egyik az, hogy olyan nagyon különböző országokban, mint az Egyesült Államok és Magyarország, az élettársi kapcsolatok egyértelműen a hátrányos helyzetűek között nyertek először érzékelhető dimenziót (vö. Cherlin 1992, Spéder 2004), továbbá Magyarországon a folyamatnak egy második, a társadalom egészére kiterjedő fázisában változatlanul az alsó társadalmi csoportok játszották a vezető szerepet (vö. Spéder, 2005). A másik kiemelendő összefüggés az élettársi kapcsolaton belüli gyermekvállalás sajátossága. Kiernan e kérdéskört vizsgálva azt állapítja meg, hogy az északi országoktól és Kelet-Németországtól eltekintve Európa számos országában jellemző, hogy az alacsonyabban iskolázottak vállalnak élettársi kapcsolatban gyermeket (vö. Kiernan 2002c, 9.). Mi is azt találtuk, hogy – ha eltérő mértékben is – a társadalmi hierarchia minden szintjén jelen van az élettársi kapcsolat, azonban ennek keretében gyermeket inkább az alacsonyabb iskolai végzettséggel vállalnak (S. Molnár–Pongrácz 1998, Spéder 2004). Mindezek alapján azt fogalmazhatjuk meg, hogy az élettársi kapcsolatnak egy adott országon belül is eltérő motívumai lehetnek, és az ebből eredően eltérő típusokról elképzelhető, hogy éppen társadalomszerkezeti kötöttségükből adódóan párhuzamosan fennmaradnak. Egyazon történeti időben és

¹³ Egyes esetekben talán underclass-jelenségről is beszélhetnénk.

országon belül az élettársi kapcsolat lehet „az egyedüllét alternatívája”, „a házasság előszobája” vagy a „házasságtól megkülönböztethetetlen” családi életforma.

„Szingliség” és „látogató párkapcsolat” (LAT)

Jóllehet volt idő, amikor a „szingliséget” és a „látogató párkapcsolatot” a házasság és a tartós együttélés jövőbeli alternatívájának tekintették, mára kiderült, hogy nem ezek a házastársi együttélés vetélytársai. Ugyanakkor tudjuk, hogy e párkapcsolati formák sokak számára képezik az életpálya rövidebb-hosszabb szakaszát, azt pedig sejthetjük, hogy ezeknek az életformáknak a gyakorlata és megítélése országonként is eltér. A PPA II.-t felvevő egy tucat európai ország közül Németországban a fiatalok több mint egytizede tekinti a „szingliséget” ideálisnak, más országokban viszont ennél lényegesen alacsonyabb a kedveltsége (vö. 1. táblázat). Persze tudjuk, hogy a párkapcsolat hosszabb-rövidebb ideig mindenki életéből hiányozhat, ám ezt akkor többnyire nem a párkapcsolattal szemben választott tudatos életformának tekintik (Utasi, 2003). Az önállóság és partnerség új egyensúlyát kereső tartós „látogató kapcsolatot” is csak kevesen tekintik ideálisnak az európai fiatal nők között. A PPA kiválasztott országai között Németországban, Hollandiában és Észtországban ugyan alacsony, bár nem elhanyagolható az ezt az életformát eszményinek tartók aránya (vö. 1. táblázat).

3. táblázat. A „látogató párkapcsolatban” (LAT) élők becsült aránya néhány európai országban, 20–34 éves nők (2001–2002)

Ország	Arányszám
Belgium	0,5
Magyarország	1,0
Olaszország	1,3
Csehország	3,1
Románia	3,2
Litvánia	4,9
Hollandia	5,8
Ausztria	6,1
Szlovénia	6,1
Finnország	11,9
Németország	16,6

Forrás: Saját számítás: PPA II.

Kiernan FFS-adatok alapján végzett elemzése szerint a partnerkapcsolatban sohasem élők egy részének (30–40%) volt intim partneri viszonya, ugyanakkor ez nem mindenki esetében volt választott helyzet (Kiernan 2002b). Országonként persze eltért azok aránya, akiknek a különélését egyfajta LAT-nak lehetett értelmezni (i. m. 63.). Mi a PPA-adatokat használva azokat tudtuk körülhatárolni, akiknek van intim párkapcsolatuk, de (már) nem élnek szüleikkel. Németországban (16%) és Finnországban (12%) találtunk érdemi részarányt (vö. 3. táblázat), ám tudjuk, hogy fenti lehatárolásunk nem tudja egzaktan megkülönböztetni az együttjárást (dating) és a „látogató párkapcsolatot”.

A párkapcsolatok törékenysége: válás, szétköltözés, időtartam

A második demográfiai átmenet elméletének képviselői szerint Európában az elmúlt évtizedekben kezdődött és ma is folytatódó változások egyik jellemzője, hogy az egyéni életcélok között felértékelődött a párkapcsolatok minősége.¹⁴ Ennek egyik indikátora, a teljes válási arányszám, bár eltérő dinamikával, de töretlenül emelkedett. Ez a folyamat akkor sem állt meg, mikor az élettársi kapcsolatok terjedésnek indultak, hiszen 1980-tól 2000-ig a mutató szinte folyamatosan emelkedett.¹⁵

Az élettársi kapcsolatok terjedése fokozta a párkapcsolatok „törékenységét”, „instabilitását”, mivel ezek bomlékonyabbak, mint a házasságok (Kiernan, 2002c). Nem zárható ugyan ki, hogy idővel stabilizálódnak, ám egyelőre kevés az erre utaló jel. Az európaiak ugyanakkor, ahogy erre már utaltunk, az egyedülálló, a párkapcsolatot tartósan elvető életformát nem preferálják, újra párt keresnek. Míg korábban újr házasságot kötöttek, ma inkább az élettársi kapcsolatot választják új társukkal. Nem hiába hangsúlyozza Billari – Fürnkranz-Prskawetz és társai (Fürnkranz-Prskawetz et al. 2003) kutatásaira alapozva –, hogy „a második és további párkapcsolatok növekedésének vagyunk tanúi az 1990-es években, és ez a tendencia vélhetően folytatódni fog” (Billari 2005, 71.). Döntő kérdés azonban, hogy afelé közeledünk-e, hogy minden tartós párkapcsolat valamikor – és nem az egyik fél halála miatt – felbomlik. Coleman azt emeli ki, hogy a teljes válási arányszám, azaz annak esélye, hogy a házasságot kötő egyszer majd elválik, egyik országban sem magasabb 0,50-nél, tehát a mai ismereteink szerint a

¹⁴ Ezekhez természetesen szükség volt arra, hogy a női foglalkoztatás révén, a jóléti programok segítségével stb. biztosítva legyen az önálló élet.

¹⁵ Két balti államban, Észtországban és Lettországban csökkent egyedül lényegesen a TDR.

házasságok több mint fele fennmarad (Coleman 2004.). Ilyen arányok mellett, akkor az következik be, hogy a népesség a párkapcsolati pályákat tekintve legalább két nagy frakcióra bomlik: azokéra, akik életüket egy tartós partnerrel élik le, és azokéra, akik életében több tartós (és átmeneti) partner és a hosszabb-rövidebb időre szóló egyedüllét is szerepet kap. Ebben az esetben azt kell majd kutatásokkal tisztázni, hogy milyen strukturális nyomások és ösztönzők terelnek egyik vagy másik pálya felé, és milyen értékek, beállítódások segítik az egyik vagy a másik pálya választását.

Gyermekként és szülőként szerzett tapasztalatok

Elköltözés vagy „bennrekedés” a szülői házban?

Billari szerzőtársaival az FFS adatait felhasználva 16 európai országban hasonlította össze a szülői házról való leválás egyes elemeinek (elköltözés, első párkapcsolat megalapítása, házasság) megjelenését és időzítését az életútban, továbbá kapcsolódásuk rendjét (Billari et al. 2001). Mind az időzítést, mind a kapcsolódási rendet tekintve lényeges különbségeket talált. Az uralkodó viselkedésformákról azt állapította meg, hogy noha bizonyos, főképpen a skandináv országokban a leválás folyamata homogén, standardizált, és ezek a társadalmak „kor szerint strukturálnak” tekinthetők, máshol, különösen a dél-európai és a kelet-közép-európai országokban mind a leválás időzítése, mind a szekvenciák relációja igen heterogén. Mi e kérdéskört csak egy szempontból érintjük: a fiatalok közül mennyien élnek a szülői házban és ott milyen szerepet töltenek be? Minthogy egy kismintás adatfelvétel másodelemzését végeztük el, az alacsony elemszám miatt országcsoportokat alakítottunk ki.

Billariékhoz hasonlóan Saraceno és társai is az európai országok között tapasztalható különbségeket emelik ki, amelyek abban is megmutatkoznak, hogy a fiatalok meddig (milyen arányban) élnek szüleikkel, nélkülük és egyedül (Saraceno et al. 2004). Közismert, hogy az eltérő jóléti rezsimek, a lakáshoz jutás más-más módjai, a munkapiac változó szerkezete és a különböző kulturális normák miatt Észak-Európában a fiatalok korábban költöznek el, mint Dél-Európában (Billari et al. 2001, Mayer 2001, Saraceno et al. 2004). A kilencvenes éveket megelőzően a volt szocialista országokban szintén inkább a késői elköltözés gyakorlata dominált. A 2003-ban felvett European Quality of Life Survey adatai

szerint továbbra is fennmarad Észak és Dél különbsége, és a volt szocialista országokban régi-új jelenségek is feltűntek.

4. táblázat. Fiatal nők és férfiak életformái: a szülőkkel és szülők nélkül, a párkapcsolatban és partner nélkül élők aránya a megfelelő korúak között, 25–34 évesek (százalék)

Országcsoportok	Szülőtől elköltözve		Szülővel	
	Egyedül	Partnerrel és/vagy gyerekekkel	Egyedül	Partnerrel és/vagy gyerekekkel
<i>Nők</i>				
Északi országok	25,7	73,1	1,2	0
Nyugat-európai országok	20,9	73,7	4,0	1,4
Dél-európai országok	10,4	63,1	22,0	4,5
Volt szocialista országok	6,7	63,5	11,2	15,6
Balti államok	12,4	70,1	7,7	9,8
<i>Férfiak</i>				
Északi országok	37,2	57,5	4,9	0,4
Nyugat-európai országok	35,5	52,1	11,6	0,8
Dél-európai országok	17,8	42,7	36,3	3,2
Volt szocialista országok	9,7	48,6	29,3	12,4
Balti államok	15,1	55,2	18,5	11,2

Országcsoportok: *északi országok*: Dánia, Finnország, Svédország; *nyugat-európai országok*: Ausztria, Belgium, Egyesült Királyság, Franciaország, Hollandia, Írország, Luxemburg, Németország; *dél-európai országok*: Ciprus, Görögország, Málta, Olaszország, Portugália, Spanyolország; *közép-európai országok*: Bulgária, Cseh Köztársaság, Lengyelország, Magyarország, Románia, Szlovákia, Szlovénia; *balti államok*: Észtország, Lettország, Litvánia.

Forrás: Saját számítás: European Quality of Life Survey alapján. Dublin, European Foundation.

A volt szocialista országokban 2003-ban a fiatalok nagy hányada él együtt a szüleivel, a Dél-Európában jellemző arányokat közelítve. Új fejlemény azonban, hogy nem tűnt el vagy újra felbukkant az a jelenség, hogy a fiatalok partnereikkel (házastársaikkal), sőt gyermekeikkel maradnak együtt szüleikkel: mind Kelet-Közép-Európában, mind pedig a balti államokban a 25–34 éves nők több mint 10 százaléka, a részletes adatok szerint Lengyelországban, illetve Bulgáriában az egytöde él ilyen kiterjesztett háztartásban.¹⁶ Ilyen körülmények között a

¹⁶ Megjegyzendő, hogy a nők és férfiak adatai között kimutatott különbségek a szülői házról való leválás eltérő időzítéséből és részben az alacsony mintaelemszámból adódnak.

fiataloknak a családi szerepek új konfliktusaival kell szembenézniük. A szüleivel élő gyermekeknek házastársi (és anyai vagy apai) szerepeiket is el kell látniuk, azokat össze kell egyeztetniük. A „beköltöző” házastársnak sem csak partneri és szülői szerepeit kell elsajátítania, de ki kell dolgoznia a meny/vő szerepkészletét is. Ugyanakkor a szülők pozíciója is módosul: szülők maradnak, ám tudomásul kell venniük, hogy ezt a tisztséget teljesen újszerű módon kell(ene) ellátniuk.

Indokoltnak látszik azt feltételezni, hogy mint Nyugat-Európában a gazdasági fejlődéssel párhuzamosan itt is csökkenni fog azon fiatalok aránya, akik a szülői háztartásban alapítják meg saját családjukat. Ezt azonban több tényező is szigorúan korlátozhatja. Ezek közül – megítélésünk szerint – az az elsődleges, hogy a volt szocialista országokban az átmenet következtében a lakásszektorban új helyzet állt elő: egyeduralmukodóvá váltak a magántulajdonú lakások (M2. táblázat), szinte teljesen hiányzik a bérlakásszektor, és visszaszorult az önkormányzati lakásszektor (vö. Domanski–Ostrowska 2004). A döntően magántulajdonon alapuló lakásrendszer pedig jelentős anyagi erőforrás felhalmozását igényli. Azok persze, akik rendelkeznek ezzel, illetve akiknek a hozzátartozói rendelkezésre tudják bocsátani az induló tőkét, könnyen be tudnak lépni a lakáspiacra. Azok a családalapítók viszont, akik nincsenek ennek birtokában, választani kényyszerülnek: vagy hosszú időre vállalják a családalapítás elhalasztását, vagy valamelyikük szülői családjával élnek együtt. Ez a dilemma tükröződik azokban a PPA-felmérésekből származó véleményekben, miszerint a volt szocialista országok lakosai a házasság elhalasztásának legfőbb okát az elégtelen lakáshelyzetben és a nem megfelelő anyagi körülményekben látják. Mivel a lakáspiac strukturális átalakulása, a megfizethető bérlakások megjelenése a piacgazdaságban lassú folyamat, azt kell feltételeznünk, hogy a háztartás-formálódásnak a strukturális helyzet szerint eltérő módjai ebben az országcsoportban fenn fognak maradni.¹⁷ Éppen így a kiterjesztett családban való szerepegyeztetési folyamatok is részét képezik majd az érintett fiatal felnőttség és szülői csoportok életének.

Egyszülős családok

A párkapcsolatok korábbiakban taglalt változásai nem hagyják érintetlenül a gyermekek családdemográfiai helyzetét sem. Kézenfekvő, hogy az élettársi kapcsolatok, a válás és az újraházasodás, továbbá az

¹⁷ A lakásszektor és a családformálódás kapcsolatának tisztázása természetesen további vizsgálódást igényel.

egyedüllét rövidebb-hosszabb periódusainak váltakozása befolyásolja a már megszületett gyermekek életét. A kérdéskör vizsgálata során az egyszülős családtípust emeljük ki, hiszen közismert, hogy tagjai az átlagosnál nehezebb körülmények között élnek,¹⁸ és az így felnövekvő gyermekek fiatalként és felnőttként is számtalan társadalmi problémával küzdenek (gyenge iskolai teljesítmény, korai gyermekvállalás, szegénység stb.). Vajon a hasonló vonások vagy a különbségek dominálnak az egyszülős családok elterjedtségét vizsgálva?

Az elemzési keretek megjelölésekor talán a szokásosnál is jobban szem előtt kell tartanunk, hogy az egyszülős családszerkezet nem statikus jellegű, hiszen többféle módon jöhet létre, és megszűnése sem csak egyféleképpen történhet. Keletkezik az élettársi kapcsolatok felbomlásából és válásból, a (másik) szülő halála esetén és önálló gyermekvállalás révén. A megszűnés oka lehet újraházasodás (vagy új élettársi kapcsolat létrejötte), esetleg a korábban elvált társ visszaköltözése, a gyermek felnőtté válása, új család alapítása és a szülő halála is. Az egyszülős családok relatív súlyát mérő adatok a felsorolt változatok aggregátumára értelmezhetők.

A 2000 körül végzett népszámlálások lehetőséget adnak arra, hogy ha statikusan is, de megvizsgáljuk, mennyire változatos Európában a gyermekek családdemográfiai helyzete, hogy egy vagy kettő vér szerinti vagy mostohaszülő neveli-e őket, hogy a szülők élettársi kapcsolatban vagy házasságban élnek-e. A gyermekek helyzetét három korcsoportra bontva (0–4 éves, 5–9 éves, 10–14 éves) tudjuk összehasonlítani.

Az adatok számottevő különbségeket jeleznek (5. táblázat). A déli országokban nagyon alacsony az egyszülős családban élő gyermekek aránya: a 0–4 éves gyermekek körében Cipruson mindössze 3 százalékot, Görögországban 6 százalékot tesz ki. Néhány országban viszont több mint egyötödös (majdnem egynegyedes) a hányaduk (Észtországban és Csehországban 23 százalék).

A volt szocialista országokban összességében magasabb az egyszülős családok részaránya: a hét országból ötben a 20 százalékot is eléri. Két országban, Romániában (9%) és Magyarországon (12%) találunk csak ennél lényegesen alacsonyabb adatokat. A többi európai országban 10 százalék körüli a mutató értéke. Ennél lényegesen alacsonyabb ahogy már említettük déli államokban, viszont lényegesen magasabb az Egyesült Királyságban és Ausztriában. Az előbbiben mutatkozó kiugróan magas arány (21%) régóta közismert, és főképpen az egyedül élő nők gyermekvállalására vezethető vissza. Azonban ha a volt szocialista országokat is bevonjuk az összehasonlításba, ez a jelenség már nem tekinthető egyedülállónak.

¹⁸ E problémával az utolsó fejezetben részletesen foglalkozunk.

5. táblázat. A 0–14 éves gyermekek megoszlása a szülői helyzet szerint (2000–2001)

Ország	Két szülő			Két szülő			Két szülő		
	Házasság	Élettársi kapcsolat	Egy szülő	Házasság	Élettársi kapcsolat	Egy szülő	Házasság	Élettársi kapcsolat	Egy szülő
	0–4 éves			5–9 éves			10–14 éves		
Ciprus	96,8	0,4	2,8	94,1	0,3	5,6	93,1	0,3	6,6
Cseh Köztársaság	71,3	5,4	23,3	75,7	4,0	20,2	76,7	3,3	20,0
Dánia	63,7	25,3	11,0	68,6	15,3	16,1	69,6	12,1	18,3
Egyesült Királyság	62,7	16,3	21,0	65,7	10,5	23,8	66,6	8,5	24,8
Észtország	47,5	29,5	23,0	56,1	19,1	24,8	60,9	12,7	26,4
Finnország	66,3	22,5	11,2	70,1	14,0	16,0	71,1	10,1	18,8
Franciaország	89,6	0,0	10,4	86,1	0,0	14,0	84,2	0,0	15,9
Görögország	92,8	1,6	5,5	90,6	1,4	8,0	88,7	1,3	10,0
Hollandia	79,3	12,8	7,8	82,3	6,5	11,2	81,8	4,7	13,5
Lengyelország	78,4	2,8	18,9	83,0	2,0	15,1	84,3	1,4	14,3
Liechtenstein	86,9	5,1	8,0	86,9	2,1	11,0	82,9	3,0	14,1
Litvánia	74,2	7,7	18,1	76,3	5,1	18,6	75,6	4,9	19,5
Magyarország	72,5	15,2	12,3	76,1	9,4	14,5	75,9	7,1	17,1
Németország	81,2	8,2	10,6	81,7	4,6	13,7	79,8	4,6	15,6
Norvégia	58,8	29,5	11,7	65,5	18,3	16,2	68,6	13,3	18,1
Olaszország	87,0	4,8	8,2	88,4	2,7	9,0	87,4	2,1	10,5
Portugália	81,4	10,7	7,9	81,9	8,0	10,2	81,4	6,7	11,9
Románia	77,6	13,3	9,1	81,0	8,5	10,5	80,4	6,4	13,3
Szlovák Köztársaság	78,3	4,0	17,8	83,9	2,7	13,4	85,0	1,9	13,1
Szlovénia	65,3	15,4	19,3	74,4	11,0	14,7	78,4	7,8	13,9

Forrás: saját számítás, Eurostat népszámlálási adatok

Az egyszülős státus elterjedtsége korcsoportonként is különbözhet. Az érintett kisgyermek és idősebb gyermek arányát azonban csak akkor lehetne az életutat jellemző adatként összehasonlítani, ha időben változatlanul tekinthetnénk az egyszülős családi helyzetbe való bekerülést és az onnan való kikerülést esélyeit. A korábbiakban ugyanakkor éppen azt taglaltuk, hogy a párkapcsolatok instabilitása, ami az egyszülős családi helyzetek létrejöttének fő forrása, fokozódik. Mindenképp figyelmet érdemel azonban, hogy a keresztmetszeti adatok szerint, négy országot kivéve, az egyszülős családok részaránya, a 10–14 évesek körében minden országban magasabb, mint a kisgyermek (0–4 év) között. Számolva a párkapcsolatok növekvő instabilitásával, azt várjuk, hogy a mai kisgyermek tíz év múlva nagyobb arányban fog az egyszülős családban élni, mint a mai 10–14 évesek.

Az adatok alapján az is megállapítható, és ez összhangban van korábbi eredményeinkkel, hogy a két szülővel együtt élő gyermekek között a fiatalabbak esetében magasabb azok aránya, akiknek szülei élettársi kapcsolatban vannak (5. táblázat). Azonban a gyermek fejlődésének, nevelkedésének, életkörülményeinek és jövőbeli lehetőségeinek szempontjából feltehetőleg nem annak van jelentősége, hogy a két szülő kapcsolata mennyiben „legitimált”, hanem annak, hogy a gyermeknek meg kellett-e tapasztalniuk, és ha igen, milyen életkorban és milyen hosszú ideig, hogy szülei elváltak (vagy végérvényesen különköltöztek), esetleg új párkapcsolatot alakítottak ki, aminek következményeként kérdésessé vált viszonyuk az elköltözött szülővel, és újra kellett definiálniuk gyermeki helyzetüket (Vö. McLanahan 1985; Thomson et al. 2002).

A magyarországi népszámlás alapján e kérdésről noha statikus, ámde igen szemléletes képet nyerhetünk. Nemcsak azt tudjuk ugyanis, hogy a gyermek egy vagy két szülővel él-e, de azt is, hogy azok vér szerinti vagy mostoha-szülei. Négy életkorban (1 év alattiak, 5, 10 és 14 évesek) mutatjuk be, hogy a gyermekeknek milyen a szülői-párkapcsolati helyzetük (6. táblázat).

Arra már az előbbieken felhívtuk a figyelmet, hogy a válások nem csökkenő száma és az élettársi kapcsolatoknak a házasságnál bomlékonyabb volta miatt az egyszülős család viszonyairól tapasztalatokat szerző gyermekek aránya vélhetőleg emelkedik. Itt nem térünk ki arra a közismert tényre, hogy az egyszülős családi státus szinte kizárólag az anyával való együttélést jelenti. A kétszülős családok szerkezeti átalakulása, nevezetesen hogy a két vér szerinti szülővel együtt élő gyermekek aránya csökken, illetve a mostoha-szülővel élőké növekszik, arra utal, hogy hosszabb-rövidebb ideig a kétszülős családok gyermek tagjai is megtapasztalták az egyszülős állapotot. Másrészt azt kell megállá-

pítanunk, hogy mind több gyermeknek kell új szerepeket megtanulni. Alkalmazkodniuk kell az új partnerekhez (házastársakhoz), továbbá új viszonyt kell kialakítaniuk az elköltözött vér szerinti szülővel, esetleg annak új társával. Míg az 1 évesnél fiatalabbak 2,7 százalékára hárul ez a feladat, addig az 5 éveseknek 7,1 százalékra, a 14 éveseknek pedig közel egytizedére (9,7%). Mindent összevetve – kerülve mindenféle sugalmazást –, azt állapíthatjuk meg, hogy a 14 éves gyermekeknek csak alig több mint kétharmada (68,8%) él vér szerinti szüleiével.¹⁹

6. táblázat. A különböző életkorú gyermekek megoszlása Magyarországon a szülők száma, párkapcsolati típusa és szülői helyzete alapján (2000)

Szülői helyzetek	A gyermek életkora			
	1 év alatti	5 éves	10 éves	14 éves
<i>Kétszülős családok</i>				
Mindkét szülő vér szerinti				
Házasságban	67,1	68,6	68,5	66,8
Élettársi kapcsolatban	18,0	7,1	3,2	2,0
Egyik szülő vér szerinti				
Házasságban	1,7	4,1	5,5	5,7
Élettársi kapcsolatban	1,0	3,0	3,8	4,0
Két mostohaszülő	1,0	3,4	3,2	4,1
<i>Egyszülős családok</i>				
Vér szerinti szülő				
Anya	10,4	11,9	13,2	14,9
Apa	0,4	0,9	1,4	2,0
Mostohaszülő	0,5	0,9	1,2	1,5
Összesen (százalék)	100	100	100	100
N=	96 128	108 475	122 401	119 360

Forrás: Saját számítás, 2001. évi magyarországi népszámlálás adatai.

Annak esélyéről, hogy az egyes gyermekek milyen családtípusba kerülnek, pozíciójuk mennyire tartós, életútjuk elemzését követően nyerhettünk átfogó képet.²⁰ Az említett elemzések kohorszok, illetve országok

¹⁹ Feltételezhetjük, hogy ők hosszabb-rövidebb ideig valamikor megtapasztalták az egyszülős családi létet.

²⁰ A gyermek perspektívájának érvényesítéséről lásd: Andersson 2004, Bumpass–Lu 2000, Heuveline–Timberlake–Fürstenberg 2003, Heuveline–Timberlake 2004.

között hasonlítják össze milyen eséllyel és milyen időtartamig élnek egyik vagy másik családtípusban. Az adatok tanúsága szerint Európában igen erősen szóródik az egyszülős családba való kerülés kockázata, és jöllehet kisebbek, de mégis lényegesek az eltérések az egyszülős családban eltöltött idő hosszát tekintve (M3. táblázat, vö. Andersson 2004). Olaszországban a legalacsonyabb (9%), az egykori NDK-ban, illetve Lettországon (46% és 44%) pedig a legmagasabb volt annak esélye, hogy egy gyermek 15 éves koráig megtapasztalja az egyszülős családi létet. Ha pedig azt vizsgáljuk, hogy egy gyermek 14 éves koráig átlagosan mennyi időt töltött egyszülős családban, akkor ez Olaszországban a gyermeki évek 3 százalékát, Lettországon pedig 15 százalékát teszi ki. Nem nyugtathatjuk meg magunkat azzal, hogy a gyermekek döntő többségét az érintettek nem egyszülős családban élik le: a várható társadalmi problémák szempontjából ugyanis magának az esemény bekövetkezésének is messzemenő következményei lehetnek (vö. McLanahan 1985).

Andersson azt állapítja meg, hogy az egyes országok nem csoportosíthatók egyértelműen a gyermekek családdemográfiai tapasztalatainak jellege szerint, hacsak azt nem tekintjük, hogy „Némely európai országban igen magas a családok stabilitása a gyermekek szempontjából. Ezen országok Európa különböző területein található, ugyanakkor közös bennük a katolikus vallás erős hagyománya és dominanciája” (Andersson 2004, 320.). Tudjuk, hogy az egyszülős családba kerülés kockázata – a párkapcsolatban született gyermekeket tekintve – sokkal nagyobb az élettársi kapcsolatban, mint a házasságban születettek esetében (vö. Andersson 2004, Kiernan 2002c). Bumpass és Lu amerikai adatokon azt is vizsgálta, hogy a társadalmi jellemzők szerepet játszanak-e abban, hogy a gyermekek mennyi ideig lesznek egyszülős, illetve kétszülős család tagjai (élettársi kapcsolatban vagy házasságban). A már ismert összefüggésen túl, tudniillik hogy az élettársi kapcsolatban születettek több időt töltenek majd egyszülős családban, arra is rámutatnak, hogy az anyák iskolai végzettsége és etnikai hovatartozása is kapcsolatban van a különböző családtípusokban, ezen belül az egyszülős családban eltöltött idővel (Bumpass–Lu 2000, 38.). Ismert, hogy az európai országokhoz viszonyítva az Egyesült Államokban különösen magas az egyszülős családok részaránya. Ám felvetődik a kérdés, hogy vajon Európában vannak-e olyan országok, amelyekben a gyermekek családdemográfiai tapasztalatai meghatározott társadalmi pozíciókhoz kötődnek? Kiernan rámutatott, hogy az egyszülős gyermekvállalás az Egyesült Királyságban inkább a hátrányos helyzetekhez kötődik (Kiernan 2002c). Magyarországon is azt találtuk, hogy az egyszülős családok általában az alacsonyabb iskolai végzettségűek

közül rekrutálódnak (vö. M4. táblázat, Spéder 2004). Mindezeket továbbgondolva érdemes felvetni azt a kérdést, hogy a gyermekek családemográfiai tapasztalatában a társadalmi szerkezet szerepet játszik-e? Ha igen, akkor vajon minden országban érvényesülnek-e ezek az összefüggések, vagy az eltérő jóléti intézmények és kulturális hagyományok következtében megint eltérő mintázatokat találunk majd Európában? Ugyanakkor az is sejthető, hogy továbbra is fennmarad az a „klasszikus” modell, amely szerint a gyermekek házasságban születnek, és a tartós párkapcsolatban élő szülei nevelik fel őket. Vajon ezek a pályák köthetők meghatározott társadalmi csoportokhoz, lehetséges-e, hogy a jövőben ez lesz majd a „gyermeki privilégiumok” egyik formája?

Az idősek (65–69 évesek) együttéléséről

Már az 1990/91-es, sőt az 1980-as népszámlálások is jól mutatták, hogy a családszerkezetnek az elmúlt század közepétől észlelt változásait az idősebb korosztály is generálja. Az átlagos háztartásnagyság csökkenésében például kulcsszerepet játszott az idős egyedül élők számának és arányának, illetve az idős házaspár alkotta családban eltöltött idő hosszának a növekedése. Az individualizálódás, a függetlenségre, autonómiára törekvés a 20. század első harmadában, felében született kohorszok magatartásában is tetten érhető. Finnország, az Egyesült Királyság, Hollandia és más oldalról Olaszország és Magyarország 1990. évi adatainak összehasonlítása azt támasztotta alá, hogy az újszerű, úgynevezett „választott életutak” – a hagyományos, „standard” életútól eltérően – karakterisztikusabban jelentkeznek az észak- és nyugat-európai országokban, semmint Dél-Európában vagy Kelet-Európában (Jong Gierveld et al. 2001.). Az idős korosztályok élethelyzete, mint ahogy már az „Elköltözés vagy »bennrekedés« a szülői házban?” című részben is láttuk, nem független gyermekeik individualizálódási törekvéseitől sem. A „második demográfiai átmenet” számtalan jelensége tehát közvetlenül és közvetetten is érinti őket. Gondolunk itt a szülői háztól való elköltözés halasztására, a házasságkötések mellőzésére, a válásra és az ezek következtében kialakuló helyzetek kezelésére.

A tendenciákat elemző tanulmányok a különböző családi és háztartási konstellációk közötti hangsúlyeltolódással foglalkoznak, és valamennyi sort kerít annak vizsgálatára, hogy miként alakul az egyedül és a párban élő idősek aránya. E két háztartástípus – illetve az utóbbin belül az élettársi kapcsolat – az idősek individualizálódási folyamatának a megtestesítője. E folyamat mintha egész Európát egységesen

jellemezné, bár természetesen az országcsoportok között találunk különbségeket: Dél- és Kelet-Európában alacsonyabbak az arányok, mint Észak- és Nyugat-Európában (Grundy 1998, Jong Gierveld 2003). A férfiak és nők családszerkezete között döntően az eltérő halandóságuk következtében – de természetesen egyéb okok miatt is – jellegzetes különbségek vannak.

A 2000/2001-ben végzett népszámlálásoknak az idősekre vonatkozó adatait is főképpen ebből a szempontból tekintjük át: milyen az egyedül és a párban, nem gyermekekkel élő idősök aránya az európai országokban? A már említett „időn túli” szülői szerepek szempontjából pedig az is fontos kérdés, hogy a 65–69 évesek közül mennyien élnek gyermekekkel. Elfogadjuk ugyanis Verdon és de Jong Gierveld elképzelését, akik szerint ez a szimbiózis egyfajta kényszer (Jong Gierveld 2003). (Vagy azért, mert a gyermek nem tud elköltözni, vagy azért, mert a szülő, főképpen egészségi állapotából adódóan, nem képes külön élni.) Sőt, még azt is hozzá kell fűznünk, hogy össztársadalmi szinten a kétszemélyes, (házas)társas családok aránya a legjobb mércéje a kényszerektől mentes és még lehetőségeket is hordozó individualizáltabb életforma megvalósításának.

A 2000/2001-ben lefolytatott európai népszámlálások adatai alapján most már több országra alapozva tekinthetjük át, mennyire egységes a kép Európában. Az adatok, úgy tűnik, alátámasztják Jong Gierveldnek a Nyugat- és Kelet-Európát reprezentáló két ország, Hollandia és Magyarország összehasonlítása alapján tett megállapításait (i. m.). Hollandiában ugyanis minden korcsoportban magasabb az egyszemélyes és a társsal együtt élő kétszemélyes háztartások aránya, mint Magyarországon. A nők körében Németországban, Cipruson, Dániában, Franciaországban és az Egyesült Királyságban a legnagyobb a házastársukkal, de már gyermekeik nélkül együtt élő nők hányada (7. táblázat). A férfiakra ugyanez igaz, Franciaország kivételével. A legalacsonyabb arányt a volt szocialista országokban találjuk: Észtországban, Szlovákiában, Lengyelországban és Szlovéniában. A nők körében Észtországban, Finnországban Csehországban és Magyarországon élnek a legtöbben egyedül, míg a férfiakat tekintve Észtország mellett Dániában, Finnországban és az Egyesült Királyságban a legmagasabb, de Dániát kivéve 20 százalék alatti a 65–69 éves egyedül élők aránya. Németországban például a nők és a férfiak 95 százaléka az említett két háztartástípus valamelyikének a tagja. Vagyis azt látjuk, hogy Nyugat- és Észak-Európában a legmagasabb az „individualizáltabb” háztartástípusban élő idősök kvótája.

Időbeli tendenciákat sajnos nem tudunk vizsgálni, így csak megemlítjük Jong Gierveld azon eredményét, hogy az individualizálódás a két utóbbi népszámlálás adatai szerint mind Hollandiában, mind

Magyarországon az idősek körében is erősödött. Az is megfigyelhető volt azonban, hogy Magyarországon – a várakozásokkal ellentétben – nem növekedett, hanem éppenséggel csökkent az alacsonyabb korú idősekből (50–65 évesek) álló kétszemélyes háztartások aránya. Ennek egyik magyarázata szerinte az lehet, hogy a magyar fiatalok a hollandokhoz képest ma később válnak ki a szülői házból, mint tíz évvel korábban. Noha mi tendenciákat vizsgálni nem tudunk, érdemes áttekinteni, hogy a 65–69 évesek milyen arányban élnek gyermekeikkel. (A korábban a fiatal felnőttek perspektívájából tárgyalt helyzetet – vö. 4. táblázat – most a szülők szempontjából értékeljük.) Két országcsoportban magas a gyermekeikkel együtt élő szülők hányada, Dél-Európában és a kelet-európai volt szocialista országokban. Olaszországban, Görögországban és Portugáliában a nőkre vonatkoztatva az arány egynegyede, de hasonlóan magas Szlovéniában és Lengyelországban is.

Milyen okok állhatnak az Európában tapasztalható különbségek mögött? A fiatal idősek körében Észak- és Nyugat-Európában jellemző magas egyedül élő és házaspáros háztartások aránya azt mutatja, hogy a fiatal generációk aspirációihoz hasonlóan a független életre, autonómiára törekvés, az individualizáció, a hagyományos családi értékek és normák modernizálódása az idősebb generációnak is mindinkább jellemzőjévé válik. Azzal, hogy a gyermek(ek) elhagyják a szülői házat, a szülő(k) ugyanolyan önálló vagy párkapcsolatban élő, gyermek nélküli személyiségek lesznek, mint a fiatal generáció (még) gyermektelen tagjai. Ezt a fordulatot a gazdasági aktivitás időtartamának megnyúlása is elősegíti. A 65 év körüli nyugdíjba vonulás a környezet számára is természetessé teszi, hogy az idősebb férfiak és nők mentesítik magukat a családi kötöttségek alól, és saját életcéljaik megvalósításán fáradoznak.

Annak a kontrasztnak, ami a nyugat- és észak-európai, illetve a kelet- és részben a dél-európai országok idősebb korosztályainak családösszetételében mutatkozik, gazdasági és a jóléti rezsimek különbségeiből eredő okai is vannak. Az önállósodás nehézségei (lakásproblémák, munkába állás) miatt a szülők nagy része nem zárhatja be véglegesen az ajtót a tőlük elszakadó gyermek után. Ez a körülmény önmagában oka lehet annak, hogy a „kilépés” a keleti és a déli régióban időben elnyúlik, és a magas válási arányszámmal terhelt volt szocialista országokban a „visszatérés”, a válás utáni újbóli összeköltözés sem kizárt. Erre vezethető vissza az is, hogy a nagyszülőknek komoly anyagi terheket kell vállalniuk az unokák felnevelésében.

7. táblázat. A 65–69 éves nők és férfiak megoszlása kiválasztott háztartástípusok szerint, 2000/2001

Országok	Egyedül él	Házastársával él, gyermek nélkül	Egyedül gyer- mekével él	Társsal és gyermekével él
<i>Nők</i>				
Ciprus	21,5	60,2	5,8	18,4
Csehország	35,6	50,4	7,5	6,5
Dánia	40,0	59,8	0,1	0,1
Egyesült Királyság	29,8	56,3	5,7	8,2
Észtország	43,1	41,3	9,6	6,0
Finnország	36,7	52,8	4,4	6,1
Franciaország	29,5	58,2	5,0	7,3
Görögország	21,5	51,6	9,5	17,4
Hollandia	30,4	61,2	2,8	5,6
Lengyelország	29,4	44,4	13,4	12,8
Magyarország	37,5	49,6	7,4	5,5
Németország	31,2	64,7	3,2	0,8
Olaszország	23,5	46,6	10,4	19,4
Portugália	20,2	53,6	9,7	16,5
Szlovákia	40,3	41,0	9,8	8,9
Szlovénia	27,8	44,6	12,2	15,4
<i>Férfiak</i>				
Ciprus	5,6	72,3	1,3	20,9
Csehország	14,4	68,6	2,1	14,8
Dánia	23,0	75,1	0,2	1,7
Egyesült Királyság	16,8	67,3	2,1	13,7
Észtország	19,0	66,0	2,5	12,4
Finnország	19,5	68,5	1,4	10,6
Franciaország	14,0	70,9	1,6	13,5
Görögország	7,5	56,9	2,3	33,4
Hollandia	13,9	75,3	1,0	9,7
Lengyelország	11,8	60,1	3,2	24,9
Magyarország	12,4	72,0	2,0	13,6
Németország	13,2	82,0	0,9	3,7
Olaszország	10,1	51,4	3,3	35,2
Portugália	7,3	63,8	2,0	26,8
Szlovákia	14,2	62,5	2,7	20,7
Szlovénia	10,1	57,7	3,1	29,0

Forrás: Saját számítás; Eurostat népszámlálási adatok

Van-e kapcsolat a családszerkezet és a jólét között?

Tanulmányunknak ebben a fejezetében az összehasonlítást kiterjesztjük az anyagi jólét egyik leggyakrabban használt indikátorára, a szegénység arányaira. Természetesen itt nem önmaga a szegénység foglalkoztat bennünket, hanem az a jellemzője, hogy mennyire köthető a család szerkezeti jellemzőihez. Arra a kérdésre keresünk tehát választ, hogy a társadalmi helyzet (esetünkben szegénységpozíció) és a népesedési struktúra (családdemográfiai helyzet és családszerkezet) között van-e kapcsolat, és ha van, akkor annak jellege közös-e az európai országokban?

Ezzel a felvetéssel az egyes társadalmakon belüli differenciálódás lényegét érintjük, hiszen differenciálódásról csak akkor beszélhetünk, ha azt valamilyen struktúrához köthetjük. Persze előnyösebb lenne, ha a társadalomszerkezet jellemzői (például aktivitási helyzet, iskolai végzettség, foglalkozási státus stb.) közül egyszerre többet tudnánk a családszerkezet jellemzőivel összevetni. Erre nem vállalkozhatunk, hiszen egy-egy indikátor vizsgálata is külön kutatást igényel. Az anyagi jólét és azon belül a szegénység-helyzet kiválasztása talán azért szerencsés, mert az a strukturális erők egyik eredőjeként, „outputjaként” értelmezhető. Nem beszélve arról, hogy a családszerkezet és a szegénység kutatásának nagy hagyománya van (Rowentree 1901), és mára újra a vizsgálódások középpontjába került (Avramov 2002, Kiernan 2002c, Leibfried et al. 1995, McLanahan 1985, 2004). Az sem utolsó szempont, hogy a társadalompolitika is egyre érzékenyebb a kérdésre. Ez év március 8-án például a UNICEF 6. számú kutatási levele a következő címmel igyekezett felrészni az európai közvéleményt: „Gyermekszegénység a gazdag országokban 2005”. De az április 7–8-án megtartott európai népesedési konferencia címe és témája is árulkodó: „A társadalmi kohézió demográfiai kihívásai”.

A szegénység generációs profilja

A kilencvenes évek közepén, az átalakulást értékelő több UNICEF-jelentés készült. Ezek a gyermekeket az „átalakulás veszteseinek” tartották (UNICEF 1997). A kilencvenes években végzett szegénység-kutatásainknak is az volt az egyik legmeglepőbb és legszomorúbb eredményük, hogy a gyermekek és a gyermekes családok anyagi helyzete az évtized elején, a társadalmi-politikai átalakulás idején az átlagosnál

is erősebben romlott (Andorka–Spéder 1996). Rowentree persze már egy évszázaddal ezelőtt jelezte, hogy a szegénység az életciklus mentén (is) strukturálódik. Vajon ma Európát mennyire jellemzi a gyermekek szegénysége? Megfelelkezhetünk-e továbbá az idősök vizsgálatáról, akiknek az elszegényedése gyakran vita tárgya?

Amikor igyekszünk feltárni a különböző korosztályok anyagi viszonyait és családi helyzetét, eltérünk az UNICEF 2005-ös kutatási levelének logikájától (UNICEF 2005), mert nem(csak) az érdekel bennünket, hogy az egyes országokban milyen arányban szegények az egyes korosztályok tagjai, hanem az is, hogy ez a mutató hogyan aránylik a népesség egészét jellemző szegénységrátahoz.²¹ Ebben a megközelítésben a csehországi gyermekek 7,3 százalékos adata nagyobb figyelmet követel, mint az írországi 15,7 százalék, hiszen Csehország teljes népességére vonatkoztatva a szegénységi ráta 4,3 százalékos, Írországra viszont 15,4 százalékos, vagyis a gyermekek relatív helyzete csak Csehországban hátrányos. A Förster–d’Ercole-jelentésből származó 8. táblázat 22 európai országra és az Egyesült Államokra kiterjedően veti össze a gyermekek és az idősök szegénységárányát a teljes népességre vonatkozóan (Förster–d’Ercole 2005).

Már az első rátekintésből is kiderül, hogy a gyermekek szegénységrátája Európában nagy változatosságot mutat. Rövid számolás után azt is megtudjuk, hogy Belgiumban, Finnországban és Dániában a teljes népességre számított rátának alig több mint a felét teszi ki, míg Csehországban, Magyarországon és Lengyelországban annak több mint másfélszeresére rúg. Az idősöket, a 75 év felettieket tekintve ennél is nagyobb különbségek tapasztalhatók: az ő szegénységárányuk Hollandiában az átlag harmada, Lengyelországban és Magyarországon a fele, Norvégiában viszont a háromszorosa. Vagyis az idősök anyagi jóléti helyzete is nagyon eltérő Európában. Táblázatunk az idősöknek egy fiatalabb korcsoportjából is közöl adatokat, esetükben jóval kisebb a szórás.

²¹ Ha külön nem jelezzük, szegénynek tekintjük mindazokat akik a medián jövedelem felénél kevesebből élnek. A szegénységráta azt mutatja meg, hogy valamely népességcsoportokon belül mennyi a szegények részaránya. A szegénységkutatás fogalmáról lásd részletesebben Spéder, 2002.

8. táblázat. A szegények aránya egyes európai országokban, a teljes népességben és egyes kiválasztott korcsoportokban

Országok	Korcsoportok			Teljes népesség
	0–17 évesek	66–75 évesek	75 év felettek	
Dánia (2000)	2,4	2,3	9,0	4,3
Finnország (2000)	3,4	7,0	16,1	6,4
Norvégia (2000)	3,6	5,5	19,9	6,3
Svédország (2000)	3,6	4,6	11,5	5,3
Belgium (1995)	4,1	10,7	18,6	7,8
Svájc (2000)	6,8	10,4	12,7	6,7
Csehország (2000)	7,2	1,3	3,5	4,3
Franciaország (2000)	7,3	9,9	11,3	7,0
Luxemburg (2001)	7,8	3,8	9,0	5,5
Hollandia (2000)	9,0	1,5	1,8	6,0
Németország (2001)	10,9	9,7	10,7	8,9
Görögország (1999)	12,4	22,2	28,0	13,5
Magyarország (2000)	13,1	5,5	4,8	8,1
Ausztria (1999)	13,3	7,6	11,6	9,3
Spanyolország (1995)	13,3	14,8	9,3	11,5
Lengyelország (2000)	14,5	4,0	5,0	9,8
Portugália (2000)	15,6	25,4	35,4	13,7
Írország (2000)	15,7	31,1	42,6	15,4
Olaszország (2000)	15,7	14,6	16,4	12,9
Anglia (2000)	16,2	11,4	19,2	11,4
Törökország (2002)	21,1	16,7	15,3	15,9
Egyesült Államok (2000)	21,7	20,3	29,6	17,1

Forrás: Förster–d’Ercole 2005, 72–74.

Szegénységi profiljuk meghatározása céljából a vizsgált országokat mind a gyermekek, mind pedig az idősek szegénysége alapján három csoportba soroltuk. A középsőbe tartoznak azon országok, amelyekben e két korosztálynak a szegénységkockázata nem tér el nagyon a teljes népességtől, annak 0,75–1,25-os sávján belül, vagyis az átlagos érték körül mozog. Magasnak tekintettük a gyermekek, illetve az idősek relatív szegénységkockázatát, ha az adott országban több mint 25 százalékkal meghaladja az átlagot, és alacsonynak, ha annak háromnegyedénél (0,75) kisebb. Ez alapján készült a 9. táblázat csoportosítása, amiből nyilvánvaló, hogy Európa országaiban lényeges különbségek mutatkoznak az egyes generációk anyagi jólétben. A gyermekeket (és egyben a gyermekes családokat) tekintve az tűnik fel, hogy az északi országokban (és Belgiumban) relatíve előnyös helyzetben vannak, míg a volt szocialista országokban (Csehország, Lengyelország és Magyarország), illetve néhány más európai országban (például Ausztria, Egyesült Királyság és Hollandia) a teljes népességhez viszonyítva egyértelműen hátrányt szenvednek.²²

A részletesebb életkori bontása a gyermekpopuláció belső viszonyaira is rávilágíthatna. Magyarország esetében rendelkezünk megfelelő adatokkal, mégpedig idősorosan (vö. M5. táblázat). Ezekből az tűnik ki, hogy nálunk a kisgyermekek helyzete a teljes gyermekpopuláción belül is hátrányos, és radikálisan a kilencvenes évek elején, a rendszerváltozás következtében romlott.

Az egyes országok kategorizálását – mint jeleztük már – az idősek két csoportjára nézve végeztük el (vö. 8. táblázat). A nagyon idősek (75 év feletti) helyzete az európai országok többségében kirívóan hátrányos; a 66–75 évesek viszont az országok – 23 országból 14-ben – megfelel az átlagosnak. Néhány országban relatív helyzetük előnyös, de olyanokat is találunk, ahol az átlaghoz képest hátrányban vannak.

A volt szocialista országok (sajnos csak három esetében rendelkezünk összehasonlítható adatokkal) mindenképpen sajátos csoportot alkotnak, a szegénység jellegzetes generációs profilja jellemzi őket: a gyermekek (és a gyermekes családok) relatíve hátrányos, az idősebbek előnyös helyzetben vannak. A gazdasági és a politikai átmenet a szegénységkockázatok átrendeződésével járt (vö. Förster–Tóth 1999, Stanovnik et al. 2000, Szulc 2000).

²² Szembetűnő, hogy a viszonylag magasabb termékenységgel jellemezhető országok többségében a gyermekek helyzete előnyösebbnek tűnik.

9. táblázat. Generációs szegénységkockázati profilkok Európában 2000 körül

<i>Az adott országot jellemző átlagos szegénységgrátától való eltérés</i>	<i>Gyermekek (0–18 év)</i>	<i>Fiatalabb idősök (66–75 év)</i>	<i>Nagyon idősök (75 év felett)</i>
Az országos átlagnál lényegesen magasabb szegénységkockázat	Csehország Magyarország Lengyelország Hollandia Luxemburg Egyesült Királyság Ausztria Törökország Egyesült Államok	Belgium Svájc Görögország Portugália	Svédország Norvégia Dánia Finnország Belgium Portugália Franciaország Svájc Görögország Egyesült Királyság Egyesült Államok Írország Luxemburg Olaszország
Az országos átlaghoz hasonló szegénységkockázat	Németország Olaszország Portugália Spanyolország Franciaország Svájc Görögország Írország	Svédország Norvégia Dánia Finnország Franciaország Egyesült Királyság Egyesült Államok Írország Luxemburg Olaszország Ausztria Németország Törökország Spanyolország	Ausztria Németország Törökország Spanyolország Csehország
Az országos átlagnál lényegesen alacsonyabb szegénységkockázat	Svédország Norvégia Dánia Finnország Belgium	Csehország Lengyelország Magyarország Luxemburg Hollandia	Magyarország Lengyelország Hollandia

Európában vannak a fentiekkel ellentétes szegénységi profilt mutató országok, olyanok, amelyekben a gyermekek viszonylagos előnyöket élveznek, az idősök pedig hátrányt szenvednek (például Belgium, illetve ha csak a két szélső korcsoportot tekintjük, a skandináv országok). Ismerünk

továbbá olyan országokat is, amelyekben nincsen lényeges különbség a szóban forgó generációk relatív szegénységhelyzete között (például Németország, Ausztria, Olaszország).

Családszerkezet és szegénység

Közismert, hogy egyes családtípusok szegénységi kockázata magas. Ez az összefüggés irányította rá a társadalomszerkezet kutatóinak figyelmét arra, hogy a demográfiai jellemzőket mint az életlehetőségeket befolyásoló tényezőket újra, alaposabban szemügyre vegyék (Hradil 1987, Zapf et al. 1987). Tanulmányunk „Gyermekként és szülőként szerzett tapasztalatok” című részében részletesen foglalkoztunk az egyszülős családokkal, és a szegénységhelyzetet tekintve is elsősorban ez a családtípus igényel különleges figyelmet (Avramov 2002, Förster–d’Ercole 2005, Kiernan 2002a, McLanahan–Garfinkel 1996). Ahogy az várható volt, az anyagi jóléti helyzetük nagyon hátrányos, és a gyermekes családokhoz viszonyítva is jelentős az elmaradásuk (vö. 1. ábra). Försterék ábrájából egyértelműen kitűnik, hogy viszonyaik döntően a szerint alakul, hogy a szülő (mint láttuk, többnyire az anya) rendelkezik-e állással vagy sem. Ez az összefüggés pedig a foglalkoztatás családon belüli megosztásának kérdéséhez vezet bennünket, melyet Kuijsten vizsgált, és aminek kapcsán közel egy évtizede az európai családi mintázatok divergenciájának lehetőségét vetette fel. Persze kérdőjellel és a kétszülős, középkorú családokra vonatkoztatva.

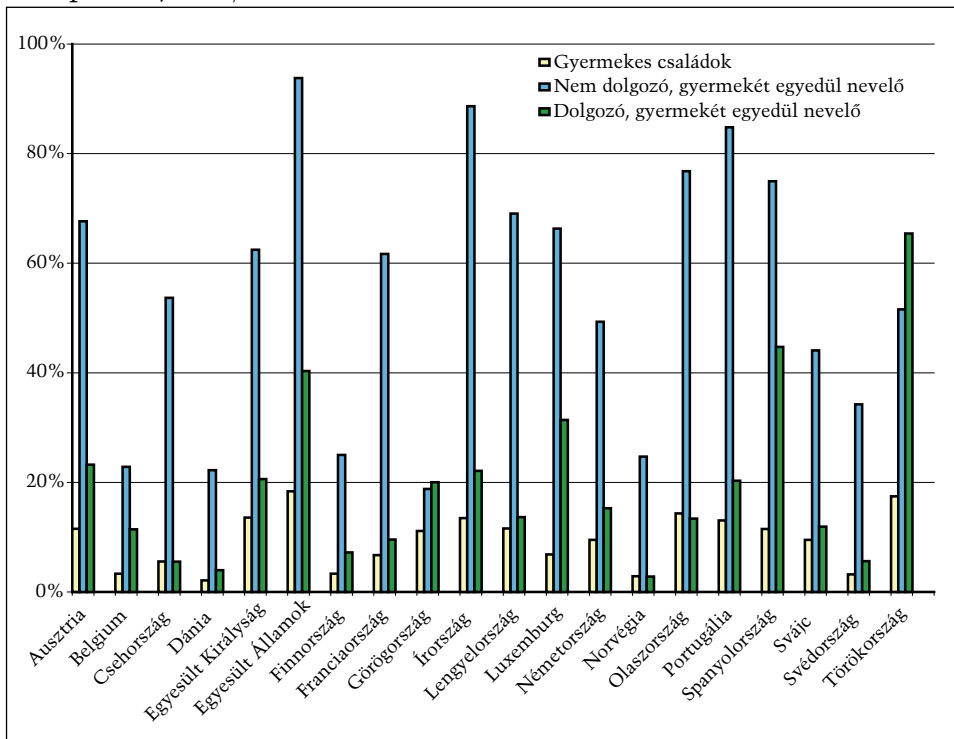
Az egyszülős család létrejöttének kulcseseményei – a válás és az egyszülős gyermekvállalás – gyakran tárgyai a szegénnyé válást vizsgáló dinamikus elemzéseknek. A válás mindig szignifikáns (Duncan 1984, Jarvis–Jenkins 1999), az egyszülős gyermekvállalás pedig nagy valószínűséggel örökíti tovább a szegénységet (McLanahan–Garfinkel 1996, Kiernan 2002a). De a demográfiai státus megváltozásának pozitív hozadéka is lehet. Azt, hogy a házasodás a szegénységből való kikerülés egyik gyakori módja, empirikus elemzések (is) igazolják (Duncan 1984). Nem véletlen tehát, hogy Magyarországon az elvált családi állapotúak körében a szegények aránya magasabb az átlagosnál és főképpen mint a házasok között, és nemcsak akkor, ha egyedül élnek, de akkor is, ha új élettársuk van (vö. M6. táblázat).

A gyermekszám a nemzetközi elemzésekben ritkán kerül a vizsgálódások fókuszába, pedig a magyarországi elemzések folyamatosan azt mutatták ki, hogy vele párhuzamosan emelkedik a szegénységkockázat. Különösen a három- és több gyermekesekre igaz, hogy körükben

a szegények részaránya az átlagos szint többszörösét teszi ki (vö. M6. táblázat).

Az időseket tekintve is egy lényeges családszerkezeti összefüggésre kell felhívunk a figyelmet: a magyarországi viszonyokat elemezve azt találtuk, hogy az idősek populációja inhomogén, anyagi jóléti helyzetüket számtalan tényező strukturálja, és differenciált résztársadalmat alkotnak (Spéder 2000). A strukturáló tényezők között pedig kitüntetett szerep jut családszerkezetüknek: minden más hatást kiszűrve, legelőnyösebb helyzetben a házas társukkal párban élő idősek vannak; hátrányos a helyzete az idős egyedül élő nőknek (özvegyülés), továbbá azoknak, akik (újra) együtt élnek egy kiterjedtebb háztartásban (Dobossy et al. 2003).

1. ábra. Egyszülős és kétszülős háztartások szegénységrátái Európában (2000)

Forrás: Förster-d'Ercole 2005, 35.

Családszerkezet, párkapcsolati státus és szegénység – többváltozós elemzés

A szegénység demográfiai és szocioökonómiai tényezőinek hatása természetesen összefonódhatnak. Ezek elkülönítése céljából Kapitány Balázssal részleteiben, egyszerre öt szegénységközelítést²³ alkalmazva vizsgáltuk meg a szegénnyé válás folyamatának motívumait, egymáshoz viszonyított hatóerejüket. Különös figyelmet fordítottunk a családszerkezeti ismérvekre. Itt csak példaképpen mutatjuk be az ilyen céllal konstruált logisztikus regressziós modellünket (vö. 10. táblázat). A modellbe a következő változókat vontuk be: nem, korcsoport, települési és regionális helyzet, etnicitás, legmagasabb iskolai végzettség, gyermekszám, párkapcsolati státus. A számítások eredményeit mindenre kiterjedően nem értelmezzük, csak néhány, a demográfiai ismérvek szerint fontos megállapítást emelünk ki. A „szegénység feminizálódása” tézisével szemben azt találtuk, hogy a nők nem szegényebbek, mint a férfiak. Az időseknek a többváltozós modell szerint is szignifikánsan alacsonyabb a szegénységkockázatuk, mint a középkorúaké és a fiataloké. A gyermekszám szerint vizsgálódva: a gyermektelenek a legkevésbé veszélyeztetettek, a szegénységkockázat a gyermekszámmal párhuzamosan emelkedik. A párkapcsolati státust illetően azt látjuk, hogy a házasokhoz képest az egyedül élő elváltaknak, az egyedül élő hajadonoknak és az élettársi kapcsolatban élőknek is magasabb a szegénységkockázatuk. A családszerkezeti jellemzők tehát – az iskolai végzettség, az etnicitás és a települési helyzet mellett – önálló tényezői a szegénységnek.

Fontos lenne tudnunk, hogy ezek az összefüggések Európa más országaiban mennyiben állnak fenn, illetve érvényesülnek másként. A gyermekszegénységről a fentiekben megismert összefüggések arra utalnak, hogy a különböző jóléti rezsimek eltérő mértékben védik az egyes generációkat. Mayer is arra hívja fel a figyelmet, hogy az egyes országcsoportokban nagy valószínűséggel más és más motívumok állnak a kirekesztés hátterében (Mayer 2001, 102.).

²³ A már említett jövedelmi helyzeten (jövedelmi szegénységen) túl vizsgáltuk a hátrányos lakáshelyzetet, az életkörülmények szerinti abszolút és relatív (szubjektív elemeket is tartalmazó) depriváltságot és a segélyezett helyzetet is. Az itt bemutatott modellben szegény az, aki az átlagos ekvivalens jövedelem felénél kevesebbel rendelkezik.

10. táblázat. A jövedelmi szegénységet vizsgáló logisztikus regressziós modellek esélyhányadosai és a szignifikanciaszintek

Jövedelmi szegénység	Tisztítatlan hatások		Többváltozós modell	
	Exp. (B)		Exp. (B)	
<i>Nem</i>				
Nő	1,026		0,991	
<i>Korcsoport</i>		***		***
18–29	0,846	**	0,988	
40–49	1,062		1,307	***
50–59	0,810	**	1,238	**
60–69	0,513	***	0,597	***
70–75	0,412	***	0,424	***
<i>Kombinált települési kategória</i>		***		***
kisváros, közp+Ny	1,070		0,894	
kisváros, D+K	2,323	***	1,702	***
község, közp+Ny	1,845	***	1,292	***
község, D+K	3,637	***	2,241	***
<i>Származás</i>				
roma származás	8,565	***	3,236	***
<i>Iskolai végzettség</i>		***		***
8 osztály alatt	2,243	***	2,645	***
8 osztály	1,804	***	1,777	***
érettségi	0,530	***	0,617	***
felsőfok	0,114	***	0,146	***
<i>Gyermekszám</i>		***		***
nincs	0,576	***	0,597	***
2	1,099		1,233	**
3	1,839	***	1,473	***
4 vagy több	4,018	***	1,757	***
<i>Partnerkapcsolati státus</i>		***		***
hajadon, pár nélkül	1,069		1,467	***
elvált, pár nélkül	2,265	***	2,896	***
özvegy, pár nélkül	0,984		1,205	
élettárssal élő	1,799	***	1,552	***
Nagelkerke R2			0,21	

Megjegyzés: referenciaszemély: férfi, 30–39 éves, budapesti vagy megyei jogú városban lakó, nem roma, szakmunkás végzettségű, házas, egygyermekes.

Szignifikancia: * < 0,1, ** < 0,05, *** < 0,01.

Forrás: Kapitány–Spéder 2004, 87.

Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy modellünk az ok-okozati viszonyokat nem tisztázza, azok pontos felfejtésében csak a dinamikus elemzés kecsegtet sikerrel (Például Duncan 1984, Jarvis–Jenkins 1999, Kiernan 2002a). Így nem válaszolhatunk a „minek mi az oka?” kérdésre („a tyúk vagy a tojás volt-e előbb?”), még ha vannak is erről kézenfekvő feltételezéseink. Elemzésünk eredményei azonban mindeképpen érvet jelentenek amellet, hogy a társadalomszerkezet és a családszerkezet összefüggéseire, európai összehasonlítására a jövőben is energiákat kell fordítani.

Sokszínű Európa

A fentiek után szinte fölösleges hangsúlyozni, hogy az európai országokat az ezredfordulón a családformák és családszerkezetek változatossága jellemzi. Természetesen nem akarjuk azt állítani, hogy nincsenek azonos irányba mutató tendenciák. Így részletesen tárgyaltuk, hogy az egyes országokban megjelenő új együttélési minták (az élettársi kapcsolat) máshol is gyorsan terjedni kezdtek, ám sem a folyamat dinamikája, sem az együttélési típusok mintázata nem azonos valamennyi európai országban. Ahogy Mayer megállapította (Mayer 2001), számtalan olyan erő hat (például globalizált piac és foglalkoztatás, egységesülő oktatási rendszer, határ nélküli média, az életmódban lecsapódó divatok stb.), amely igencsak azonos feltételeket teremt a fiatalok, a középkorúak és az idősek együttéléséhez. Ugyanakkor nem elhanyagolható azoknak a körülményeknek a jelentősége és ereje, melyek sajátos együttélési formák kialakulását és fennmaradását teszik lehetővé, illetve ösztönzik, másokét pedig korlátozzák. Itt leginkább két tényezőcsoportra gondolunk: egyrészt az európai országokban lényegesen eltérő intézményi sajátosságokra (lakáshelyzet és lakáspolitikai, családpolitika, a szociális ellátás rendszere stb.); másrészt a nemzeti kultúrákra, az azokban tovább élő vallási hagyományokra (Inglehart–Baker 2000), a generációkról generációkra továbbadott előírásokra és tiltásokra, előnyösnek és hátrányosnak tartott mintázatokra (Dalla Zuanna 2004).

Ha pedig összehasonlításunk nemcsak arra irányul, hogy az egyes családszerkezeti típusban ki kivel él együtt, de figyelmünk a családon belüli körülményekre is kiterjed, akkor a változatosság a bemutatottnál is gazdagabb. Kuijsten tíz évvel ezelőtt írt arról, hogy ha a munkavállalást is számba vesszük az együttélési mintázatok még sokszínűbbé válnak, hiszen egy-, két- és másfél keresős családok eltérő arányaival találkozunk. A más-más munkavállalási profillal rendelkező családok pedig más-más

keretek között szabják meg és töltik szabadidejüket. A korábbiakban rámutattunk, hogy az ugyanazokban a családformákban élőknek az egyes európai országokban eltérő az anyagi-jóléti helyzetük, ez pedig eltérő keretfeltételeket hoz magával mind a fiatalok, mind pedig az idősök számára. Nem lenne irreális további aspektusoknak – például a párkapcsolatok minőségének, dominanciaviszonyainak – a vizsgálata sem, ezek bizonyára a kontinensen belüli differenciáltságra mutatnának rá. Az európai társadalm(ka)t tehát a családformák változatossága jellemzi.

Hiba lenne ugyanakkor ezt a gondolatmenetet túlhajtani, és – különösen ha más kontinensek, például Afrika vagy az iszlám országok felől tekintve – nem észre venni az európai országok közötti hasonlóságokat és azonosságokat. Ám amikor a társadalomtudományban a globalizációból és az európai csatlakozásból következő univerzalitás, egységesség, konvergencia gondolata válik hangsúlyossá, megengedhetetlen lenne nem beszélni az Európán belüli sokszínűségről.

Melléklet

Adatforrások

Európai népszámlálások, 2000–2001

Az ezredfordulón elvégzett európai népszámlálási adatokat az EUROSTAT útmutatásával és irányítása alatt tematikusan adatrendszerbe szervezték. Az így készült összehasonlító adatokat a KSH Népszámlálási Főosztálya bocsátotta rendelkezésemre.

EB Baromter és CC Barometer, 2000–2002

Az *Eurobarometer* az Európai Unió rendszeres adatfelvétele. 2002-ben az akkor még csatlakozni kívánó országokban az *Eurobarometer*-ben szereplő kérdésekből szerkesztett kérdőívet kérdeztek le, aminek révén egy integrált adatrendszer jött létre. Az adatrendszer harmonizálása WZB-ben (Berlin) történt, az elemzésben a dublini ESRI és az NKI munkatársai vettek részt.

PPA II. adatfelvétel

Közös kérdőívvel 13 európai országban lefolytatott kérdőíves vizsgálat a családi viszonyokról, gyermekvállalásról, öregedésről, népesedéspolitikai kérdésekről.

Európai Életminőség Felvétel (EQLS)

Az Európai Unió tagországaiban, illetve a csatlakozni kívánó országokban elvégzett adatfelvétel az életkörülményekről, az élet minőségéről. A kutatást a dublini European Foundation koordinálja.

„Életünk fordulópontjai”

A KSH Népeségtudományi Kutató Intézetének kutatási programja az életút főbb eseményeiről (párkapcsolat-alapítás, házasság, gyermekvállalás, válás, munkavállalás, nyugdíjassá válás, özvegyülés), azok objektív körülményeiről, az érintettek értékeiről és terveiről.

Táblázatok

M1. táblázat. Az egyedül, illetve párkapcsolatban élők aránya a 25–34 éves nők és férfiak körében (2000–2002)

Ország	Nők		Férfiak	
	Egyedül élők	Párkapcsolatban élők	Egyedül élők	Párkapcsolatban élők
Ausztria*	34,1	65,9	–	–
Belgium*	36,0	64,0	–	–
Ciprus	21,6	78,4	35,2	64,8
Csehország	36,5	63,5	50,0	50,1
Dánia	29,8	70,2	40,9	59,1
Egyesült Királyság	33,1	66,9	37,1	62,9
Észtország	36,0	64,0	37,8	62,2
Finnország	29,8	70,2	37,7	62,3
Franciaország*	33,0	67,0	–	–
Görögország	33,7	66,3	56,2	43,8
Hollandia	26,1	73,9	38,9	61,2
Írország*	43,3	56,7	–	–
Lengyelország	36,2	63,8	47,2	52,8
Lettország	48,1	51,9	57,2	42,8
Liechtenstein	34,1	65,9	45,0	55,0
Litvánia	24,9	75,1	15,1	85,0
Luxemburg*	30,7	69,3	–	–
Magyarország	29,0	71,0	39,0	61,0
Málta*	22,1	77,9	–	–
Németország	30,9	69,1	45,4	54,6
Norvégia	33,3	66,7	47,3	52,7
Olaszország	43,6	56,4	61,4	38,6
Portugália	29,7	70,3	39,7	60,3
Románia	22,3	77,7	32,2	67,8
Szlovákia	36,3	63,7	48,9	51,1
Szlovénia	40,8	59,2	59,0	41,0

Forrás: Saját számítás: Eurostat népszámlálási-adatok; * EB és CC Barometer, 2000–2002.

M2. táblázat. A lakások megoszlása a tulajdon típusa szerint, az egyes országcsoportokban, 2004

Országok	Tulajdonos kölcsön nélkül	Tulajdonos kölcsönnel	Bérlő, magán-bérlés	Bérlő, önkormányzattól	Szívességből lakik	Egyéb
EU-15	37,5	22,3	21,9	14,7	2,6	1,0
AC10 (csatlakozott országok)	66,4	5,2	4,4	19,4	3,0	1,6
EU-25	45,9	16,7	18,9	13,3	4,1	1,1
CC3 (csatlakozó országok)	66,0	1,3	18,5	1,5	11,8	1,0

Forrás: Domanski et al. 2004, 18.

M3. táblázat. A gyerekek családdemográfiai helyzetének kiválasztott indikátorai az FFS-adatok alapján

	A 15 éves koráig egyszülős családi helyzetet megtapasztaltak százalékos aránya	A 15 éves korig egyszülős családi helyzetben eltöltött idő százalékos aránya
Olaszország	9	3
Spanyolország	13	4
Szlovénia	15	6
Belgium (Flandria)	17	5
Lengyelország	18	9
Finnország	22	8
Magyarország	24	8
Norvégia	26	7
Cseh Köztársaság	29	8
Litvánia	29	10
Franciaország	31	11
Nyugat-Németország	34	12
Svédország	34	12
Ausztria	34	12
Lettország	44	15
Egyesült Államok	50	22

Forrás: Andersson 2004, 330, 332.

M4. táblázat. Az egyes partnerkapcsolati formában gyereket vállaló nők megoszlása iskolai végzettség szerint (1990–2001)

Iskolai végzettség	Párkapcsolati formák			Összesen
	Házasság	Élettársi kapcsolat	Egyszülős család	
8 osztály alatt	2,5	15,5	8,9	4,5
8 osztály	19,2	36,2	28,6	21,8
Szaktmunkás	28,1	22,7	35,5	28,8
Érettségi	32,3	19,7	18,2	29,7
Felsőfokú	18,0	5,9	8,9	15,9
Összesen (N=)	100 (2177)	100 (304)	100 (203)	100 (2687)

Forrás: Saját számítás: Életünk fordulópontjai. 2001–2002.

M5. táblázat. A szegény személyek aránya az egyes korcsoportokban 1992 és 2000 között (százalék) – ekvivalens jövedelem, az átlag 50 százaléka alatt

Korcsoportok	Szegények részaránya (az átlagos ekvivalens jövedelem 50 százaléka alatt élők)				
	1992	1994	1996	1997	2000
0–2	15,1	22,8	29,7	33,7	20,7
3–6	13,7	11,7	24,7	26,0	19,2
7–14	12,0	16,4	21,6	22,3	19,5
15–19	13,0	15,9	19,1	18,2	18,9
20–29	11,3	9,5	13,2	15,2	11,1
30–39	7,7	13,4	13,6	12,1	12,2
40–49	7,3	9,3	15,5	12,1	12,5
50–59	7,4	11,3	7,3	8,6	8,8
60–69	10,5	7,4	4,3	2,7	6,1
70–	11,1	9,1	8,9	4,3	5,3
A teljes népességet jellemző átlagos szegénységi ráta	10,1	11,6	14,9	12,3	11,9

Forrás: Saját számítás: MHP 1–6. hullám (1992–1997); Szívós–Tóth 2000, 54.

M6. táblázat. A különböző családszerkezetben élők, egyéni demográfiai státussal rendelkező csoportok szegénységárányai Magyarországon (2001–2002)

<i>Egyéni és családi demográfiai helyzet</i>	<i>Szegény (jövedelmi)</i>	<i>Abszolút vagyoni deprivált</i>
<i>Családtípus</i>		
egyedül < 50		
egyedül 50 >	9,0	31,8
pár < 50	11,0	11,6
pár 50 >	6,3	12,4
nukleáris család kiskorúval		
nukleáris nagykorúval	7,1	10,7
egyszülős, kiskorúval		
egyszülős, nagykorúval	14,9	21,8
háromgenerációs, kiskorúval	18,5	18,2
háromgenerációs nagykorúval	8,4	10,8
egyéb	16,8	21,2
<i>18 év alattiak száma a családban</i>		
0	9,4	16,4
1	15,3	14,2
2	16,5	16,6
3		
4+		
<i>Családi állapot</i>		
hajadon, nőtlen	11,5	18,0
hajadon, nőtlen élettárssal		
házas, házasságban	10,8	12,0
elvált, nincs élettárs	15,0	22,4
elvált, élettárssal		
özvegy, egyedül	15,0	30,6
özvegy, élettárssal	10,7	27,3
Összesen	12,4	16,8

Forrás: Kapitány, Spéder 2004.

Irodalom

- Andersson, Gunnar 2004. Children's Experience of Family Disruption and Family Formation: Evidences from 16 FFS Countries. *Vienna Yearbook of Population Research*, 13–332.
- Andorka Rudolf – Spéder Zsolt 1996. Szegénység Magyarországon. 1992–1995. *Esély*, 4. szám 25–52.
- Avramov, Dragana 2002. *People, demography and social exclusion*. Population Studies, No. 37. Council of Europe Publishing.
- Beck, Ulrich 2003. *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég.
- Beck, Ulrich – Beck-Gernsheim, Elisabeth 1990. *Das ganz normale Chaos der Liebe*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Bernhard, Eva 2004. Is the Second Demographic Transition a useful concept for demography? *Vienna Yearbook of Population Research*, 25–29.
- Billari, Francesco C. 2005. Partnership, childbearing and parenting: Trends of the 1990s. In Macura, Miroslav – MacDonald, Alphonse L. – Haug, Werner (szerk.): *The New Demographic Regime*. Population Challenges and Policy Responses. Genf, U.N., 63–94.
- Billari, Francesco C. – Wilson, Chris 2001. *Convergence towards diversity? Cohort dynamics in the transition to adulthood in contemporary Western Europe*. Working Papers 2001-039, Max-Planck Institute for Demographic Research.
- Billari, Francesco C. – Philipov, Dimiter – Baizán, Pau 2001. Leaving home in Europe. The experience of cohorts born around 1960. *International Journal of Population Geography*, 7. évfolyam 5. szám 339–356.
- Bukodi Erzsébet 2004. *Ki, mikor, kivel (nem) házasodik? Párvalasztás Magyarországon*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég.
- Bumpass, Larry L. – Lu, Hsien-Hen 2000. Trends in Cohabitation and implications for children's family context in the United States. *Population Studies*, 54. évfolyam 1. szám 29–41.
- Carlson, Elwood – Klinger, Andras. 1987. Patterns in Life: Unmarried Couples in Hungary. *European Journal of Population*, 3. évfolyam 1. szám 85–59.
- Cherlin, Andrew J. 1992. *Marriage, Divorce, Remarriage*. Cambridge, Harvard University Press.
- Coleman, David 2004. Why we don't have to believe without doubting in the "Second Demographic Transition" – some agnostic comments. *Vienna Yearbook of Population Research*, 313–332.
- Corijn, Martine – Klijzing, Erik (szerk.) 2001. *Transitions to Adulthood in Europe*. Dordrecht, Kluwer Academic Publishers.
- Dányi Dezső 2001. Demográfiai átmenetek. In Cseh-Szombathy László – Tóth Pál Péter (szerk.): *Népesedés és népesedéspolitiká*. Budapest, Századvég, 429–451.
- Dalla Zuanna, Giampiero 2004. The Banquet of Aeolus. An Interpretation of Italian Lowest Low Fertility. In: Dalla Zuanna, Giampiero – Micheli, Giuseppe (szerk.): *Strong family, Familism and Lowest Low Fertility*. Dordrecht, Kluwer Academic, 30–60.

- Dobossy, Imre – S. Molnár, Edit – Virágh, Eszter 2003. *Öregedés és társadalmi környezet. Életünk fordulópontjai*. Műhelytanulmányok 3. szám, Budapest, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Domanski, Henryk – Ostrowska, Antonina 2004. Housing and Local environment. In European Foundation: *Quality of Life in Europe*. First Results of a New Pan-European Survey. Dublin, 15–22.
- Duncan, Greg J. 1984. *Years of poverty, years of plenty: the changing economic fortunes of American workers and families*. Ann Arbor, MI, Survey Research Center, Institute for Social Research, University of Michigan,
- Fahey, Tony – Spéder, Zsolt 2004. *Fertility and family issues in an enlarged Europe*. Report to the European Foundation for the Improvement of Living and Working Condition. Office for Official Publications of the European Communities, 2004.
- Förster, Michael F. – d'Ercole, Marco Mira 2005. *Income Distribution and Poverty in OECD Countries in the Second Half of the 1990s*. OECD Social, Employment and Migration Working Papers. Párizs, No. 22. P. 76.
- Förster, Michael F. – Tóth István György 1999. *Családi támogatások és a gyermekszegénység a kilencvenes években Csehországban, Magyarországon és Lengyelországban*. Társadalmpolitikai Tanulmányok 16. Budapest, Társki.
- Friedrich, Jürgen (szerk.) 1998. *Die Individualisierung – These*. Opladen, Leske-Budrich.
- Fürnkranz-Prskawetz, Alexia et al. 2003. Pathways to stepfamily formation in Europe. Results from the FFS. *Demographic Research*, 8. évfolyam 107–149.
- Fürstenberg, Franz Freiherr 2003. „Family: Future”. In Demény, Paul – McNicoll, Geoffrey (szerk.): *Encyclopedia of Population*. New York, Macmillan Reference USA, 348–350.
- Grundy, Emily 1996. Population Ageing in Europe. In David Coleman (szerk.): *Europe's Population in the 1990's*. Oxford, Oxford University Press, 285–288.
- Grundy, Emily 1999. Intergenerational perspectives on family and household change in mid- and later life in England and Wales. In McRae, Susan (szerk.): *Changing Britain, Families and Household in the 1990's*. Oxford, Oxford University Press, 202–227.
- Hakim, Catherine 2003. A new approach to explaining fertility patterns: preference theory. *Population and Development Review*, 29. évfolyam 3. szám 349–374.
- Heuveline, Patrick – Timberlake, Jeffrey M. 2004. „Cohabitation and family formation across western nations”. Paper presented at the Annual Meeting of the Population Association of America. Minneapolis, Minnesota, 2003. május 1–3.
- Heuveline, Patrick – Timberlake, Jeffrey M. – Fürstenberg, Frank F., Jr. 2003. Shifting childrearing to single mothers: results from 17 western countries. *Population and Development Review*, 29. évfolyam 1. szám 47–71.
- Hobcraft, John 2002. Social Exclusion and the Generations. In Hill, John – LeGrand, Julian – Piachaud, David (szerk.): *Understanding Social Exclusion*. Oxford, Oxford University Press, 62–83.
- Hofmeister, Heather – Mills, Melinda – Blossfeld, Hans Peter 2003. *Globalization, Uncertainty and Women's Mid Career Life Course: A Theoretical Framework*. Global-life Working Papers 45.
- Hradil, Stefan 1987. *Socialstrukturanalyse*. Opladen, Leske-Budrich.

- Inglehart, Ronald – Baker, Wayne E. 2000. Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values. *American Sociological Review*, 65. évfolyam 1. szám 19–51.
- Jarvis, Sarah – Jenkins, Stephen Pryse 1999. Marital Splits and Income Changes: Evidence from Britain. *Population Studies*, 52. évfolyam 2. szám 237–254.
- Jong Gierveld, Jenny, 2003. Changing living arrangements in Hungary and Netherlands: Older adults in one- and two-persons households, 1990–2001. In *European Population Conference*. Varsó, 2003. augusztus 26–30. 251–262.
- Jong Gierveld, Jenny – Valk, Helga – Blommestein, Marieke 2001. Living arrangements of older persons and family support in more developed countries. In *Living Arrangements of Older Persons: Critical Issues and Policy Responses*. Special Issues, No. 42/43., U.N. New York, 193–218.
- Kapitány Balázs – Spéder Zsolt 2004. *Szegénység és depriváció. Társadalomszerkezeti összefüggések nyomában. Életünk fordulópontjai*. Műhelytanulmányok 4. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 142.
- Kiernan, Kathleen 2002a. Disadvantage and Demography – Chicken and Egg? In Hill, John – LeGrand, Julian – Piachaud, David (szerk.): *Understanding Social Exclusion*. Oxford University Press, 84–96.
- Kiernan, Kathleen 2002b. *The State of European Unions: an Analysis of Partnership Formation and Dissolution*. In Macura, Miroslav – Beets, Gijs (szerk.): i. m. 57–76.
- Kiernan, Kathleen 2002c. *Unmarried cohabitation and parenthood: here to stay? European perspectives*. Paper presented at the conference on Public Policy and the Future of the Family. 2002. október 25.
- Kohler, Hans-Peter – Billari, Francesco C. – Ortega, José Antonio 2002. The emergence of lowest-low fertility in Europe during the 1990s. *Population and Development Review*, 28. évfolyam 4. szám 641–680.
- Kotowska, Irena E. – Jozwiak, Janina (szerk.) 2003. *Population of Central and Eastern Europe: Challenges and Opportunities*. Warsaw, Statistical Publishing Establishment.
- Kuijsten, Anton C. 1996. Changing Family Patterns in Europe: A Case of Divergence? *European Journal of Population*, 12. évfolyam 2. szám 115–143.
- Leibfried, Stephan – Leisering, Lutz – Buhr, Petra – Ludwig, Monika – Mädis, Eva – Olk, Thomas – Voges, Wolfgang – Zwick, Michael 1995. *Zeit der Armut: Lebensläufe im Sozialstaat*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Lesthaeghe, Ron 1996. The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation. In Mason, Karen Oppenheim – Jensen, An-Magritt (szerk.): *Gender and Family. Change in Industrialized Countries*. Oxford, Clarendon Press, 17–62.
- Lesthaeghe, Ron – Moors, Guy 2000. Recent Trends in Fertility and Household Formation in the Industrialized World. *Review of Population and Social Policy*, 9. évfolyam 121–170.
- Lesthaeghe, Ron – Surkyn, Johan 2004. *When history moves on: the foundations and diffusion of a Second Demographic Transition*. Conference draft. www.vub.ac/SOCO, 34.
- Liefbroer, Aart C. – Corijn, Martine – Jong Gierveld, Jenny de 1996. *Similarity and Diversity in the Start of the Family Formation Process in the Low Countries*. CBGS-document, 3.

- Macura, Miroslav – Beets, Gijs (szerk.) 2002. *Dynamics of Fertility and Partnership in Europe. Insight and Lessons from Comparative Research*. 1. kötet. New York–Genf, United Nations.
- Macura, Miroslav – Mochizuki, Sternberg Yumiko – Garcia, Jose Lara 2000. *Europe's fertility and partnership: selected developments during the last ten years*. Paper presented at the FFS Flagship Conference.
- Mayer, Karl Ulrich 2001. The paradox of global social change and national path dependencies: life course patterns in advanced societies. In Woodward, Alison – Kohli, Martin (szerk.): *Inclusions and exclusions in European societies*. London, Routledge, 89–110.
- McLanahan, Sara 1985. Family Structure and the Reproduction of Poverty. *American Journal of Sociology*, 90. évfolyam 4. szám 873–901.
- McLanahan, Sara 2004. Diverging Destinies: How Children are Faring under the Second Demographic Transition. *Demography*, 41. évfolyam 4. szám 607–627.
- McLanahan, Sara. – Sandefur, Gary 1996. *Growing up with a single parent. What hurts, what helps*. Cambridge, Harvard University Press.
- Melegh Attila – Őri Péter 2003. *A második demográfiai átmenet elmélete*. In Spéder (szerk.): i. m. 495–523.
- Micheli, Giuseppe A. 2004. Claiming for a demologic approach to demographic change. *Vienna Yearbook of Population Research*, 29–34.
- Mills, Melinda 2004. Stability and Change: The Structuration of Partnership Histories in Canada, the Netherlands and the Russia Federation. *Journal of Population*, 20. évfolyam 2. szám 141–175.
- Monnier, Alain – Rychtarikova, Jytka 1992. The division of Europe into east and west. *Population (an English Selection)*, 4 évfolyam 129–159.
- NiBhrolchain, Máire 1993. East-West marriage contrasts, old and new. In Blum, Alain – Rallu, Jean-Louis (szerk.): *European population II. Demographic dynamics*. Párizs, 461–479.
- Philpov, Dimiter – Dorbritz, Juergen 2004. *Demographic Consequences of Economic Transition in Countries of Central and Eastern Europe*. Population Studies, No. 39. Council of Europe Publishing.
- Philpov, Dimiter 2005. *Portrait of the family in Europe*. Paper presented at the European Population Conference. Demographic Challenges for Social Cohesion. Strasbourg, 2005. április 7–8.
- Pinelli, Antonella – De Rose, Alessandra – Di Gulio, P. – Rosina, Alessandro 2002. Inter-relationship between partnership and fertility behavior. In Macura, Miroslav – Beets, Gijs (szerk.): i. m. 77–98.
- Rabusic, Ladislav 2001. Value Changes and Demographic Behavior in Czech Republic. *Czech Sociological Review*, 9. évfolyam 1. szám 99–122.
- Reher, David Sven 1998. Family ties in Western Europe: persistent contrasts. *Population and Development Review*, 24. évfolyam 2. szám 203–234.
- Rowentree, Seebohn. B. 1901. *Poverty. A study of town life*. London, Macmillan.
- Saraceno, Chiara – Olagnero, Manuela 2004. Household structure and family relations in Quality of life in Europe. European Foundation for the Improvement of diving and Working Conditions. 33–44.

- S. Molnár Edit – Pongrácz Tiborné 1998. Az 1995-ben házasságon kívül szülő nők életforma-választásainak vizsgálata. In S. Molnár Edit et al.: *Házasságon kívüli szülések*. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, 55–156.
- Spéder Zsolt 2000. Az inaktívak tagolódása az 1990-es évek Magyarországon. In Elekes Zsuzsanna – Spéder Zsolt (szerk.): *Törések és kötések a magyar társadalomban*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudomány Társaság – Századvég, 69–98.
- Spéder Zsolt 2001. Életünk fordulópontjai. Az NKI társadalmi-demográfiai panelfelvételének kutatási koncepciója és a kérdőívének vázlatos ismertetése. *Demográfia*, XLIV. évfolyam 3–4. szám 305–320, www.dpa.demografia.hu.
- Spéder Zsolt 2002. *A szegénység változó arcai*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég.
- Spéder Zsolt (szerk.) 2003. *Család és népesség – itthon és Európában*. Budapest, Századvég.
- Spéder Zsolt 2004. Gyermekvállalás házasságon kívül – egy terjedő magatartásminta összetevői. *Századvég*, 1. szám 83–100.
- Spéder, Zsolt 2005. Az élettársi kapcsolat térhódítása Magyarországon és néhány szempont a demográfiai átalakulás értelmezéséhez. *Demográfia*, 2–3. szám, 187–217.
- Stanovnik, Tine – Emmerson, Carl – Prinz, Christopher – Spéder, Zsolt – Stropnik, Nada – Szulc, Adam 2000. *Introduction and Comparative Summary*. In Stanovnik, Tine – Prinz, Christopher – Stropnik, Nada (szerk.): i. m. 9–50.
- Stanovnik, Tine – Prinz, Christopher – Stropnik, Nada. (szerk.) 2000. *The Economic Well-Being of the Elderly. A Comparison Across Five European Countries*. Aldershot, Ashgate.
- Stanovnik, Tine – Stropnik, Nada 2000. *Slovenia: Income Stability in a Turbulent Period of Economic Transition*. In Stanovnik, Tine – Prinz, Christopher – Stropnik, Nada (szerk.): i. m. 135–179.
- Szívós Péter – Tóth István György (szerk.) 2004. *Stabilizálódó társadalomszerkezet*. Budapest, Társaság.
- Szulc, Adam 2000. *Poland: Transition Gainers with an Uncertain Future*. In Stanovnik, Tine – Prinz, Christopher – Stropnik, Nada (szerk.): i. m. 99–134.
- Thomson, Elizabeth – Hoem, Jan M. – Vikat, Andres – Prskawetz, A. – Buber, Isabella – Toulemon, Laurent – Henz, Ursula – Godecker, Amy L. – Kantorova, Vladimira 2002. *Childbearing in Stepfamilies: How Parity Matters*. In Corijn, Martine – Kijzing, Erik (szerk.): *Dynamics of fertility and partnership in Europe: insight and lessons from comparative research*. 87–99.
- Thornton, Arlans – Axinn, William G. – Xie, Yu 2006. *Marriage and Cohabitation*. Chicago, University of Chicago Press. 2006. Megjelenés előtt.
- Tomka Béla 2000. Társadalmi integráció a 20. századi Európában: Magyarország esete. *Századvég*, új folyam 17. nyár, 3–40.
- Toulemon, Laurent, 1997. Cohabitation is here to stay. *Population (an English Selection)*, 9. évfolyam 11–46.
- UNECE/UNFPA 2003. *Generations and Gender Program*. Exploring future research and data collection options. Genf, U.N.
- UNICEF 1997. *Children at Risk in Central and Eastern Europe: Perils and Promises*. Regional Monitoring Report, 4.

- UNICEF 2005. *Child Poverty in Rich Countries 2005*. Report Card No. 6. UNICEF Innocenti Research Centre, Firenze, 36.
- Utasi, Ágnes 2003. Független, egyedülálló harmincasok: a szingli. In Spéder (szerk): i. m. 231–253.
- Van de Kaa, Dirk 1987. Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, 42. évfolyam 1. szám 57.
- Van de Kaa, Dirk 2004. Is the Second Demographic Transition a useful research concept. Questions and answers. *Vienna Yearbook of Population Research*, 4–10.
- Villeneuve-Gokalp, Catherine 1991. From marriage to informal union: recent changes in the behaviour of French couples. *Population (an English Selection)*, 3. évfolyam 81–111.
- Zapf, Wolfgang 2002. *Modernizáció, jólét, átmenet. Németország a 20. század végén*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég.

ELŐFIZETÉSI AJÁNLATUNK

Nyolc Századvég-számot olvashat most 3000 forintért.
2005 decemberében és 2006 januárjában minden új előfizetőnknek a 2005. évi számokat ajándékba adjuk!

12 lap 6 szám áráért.

Régi előfizetőink az előfizetés megújításakor ugyanekkora értékben ajándékkönyvet választhatnak.

Nem ráfizetés: előfizetés.

